

Rijke schooldag in perspectief

Prachtige voorbeelden van een interessant en breed onderwijs- en ontwikkelingsaanbod

April 2023

HET KINDEROPVANGFONDS

→ Serie de Rijke Schooldag

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
10 vragen aan Het Kinderopvangfonds	4
Artikelenreeks in Management Kinderopvang	9
1. Een kansrijke toekomst voor Groningse dorpskinderen	10
2. Natuur als thema voor een doorgaande lijn	14
3. Kennismaken met techniek	18
4. Kunst en cultuur als thema in de samenwerking	22
5. Sport als thema in de samenwerking	26
6. Naar een gezonde leefstijl	30
Bijlage	34
Position paper: Een rijke schooldag	35

→ Serie de Rijke Schooldag

Pareltjes die je ieder kind gunt

Overal in het land zien we mooie voorbeelden van een rijke schooldag voor kinderen. Die pareltjes laten we in de artikelenreeks in Management Kinderopvang, die je nu verzameld terugvindt in deze uitgave, graag zien. Samen met Marike Vroom en Job van Velsen verzamelden we voorbeelden over techniek, natuur, sport, muziek, theater en gezonde leefstijl. Voorbeelden als bouwstenen in een breed onderwijs- en ontwikkelingsaanbod dat je ieder kind gunt. Een programma waarin belangrijke basisvaardigheden als taal, rekenen en burgerschapsvorming worden gecombineerd met een aanbod aan kinderen om al hun talenten volop te verkennen en te ontwikkelen. Waarin inspanning en ontspanning door de dag heen op een goede manier in balans zijn voor kinderen. De serie in Management Kinderopvang laat zien hoe onderwijs, naschoolse activiteiten en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling kunnen stimuleren en vormgeven. Het Platform Kindcentra publiceerde eerder al het position paper Een rijke schooldag. Laat deze artikelenreeks vooral inspiratie zijn voor wat we kinderen kunnen bieden. Het is maar een greep uit de vele initiatieven, er is zoveel meer...

Bestuur Het Kinderopvangfonds
Gijs van Rozendaal (voorzitter)

→ Serie de Rijke Schooldag

10 vragen aan Het Kinderopvangfonds

Beantwoord door:

- Els Rienstra, bestuurslid Het Kinderopvangfonds
- Maaïke Vaes, projectleider Het Kinderopvangfonds

1. Wat zijn jullie conclusies als je alle zes artikelen op een rij ziet?

Als we alle artikelen zo eens op een rij zetten, dan zien we prachtige voorbeelden van een interessant en breed aanbod aan kinderen. Wat daarbij opvalt is dat de samenwerking lang niet altijd ingebed is in een integrale en duurzame samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang in bijvoorbeeld een kindcentrum. Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra en kwam tot negen bouwstenen. Eén nieuwe entiteit, één visie, brede doelen en een breed aanbod, leren op maat, één team met verschillende professionals, het kindcentrum als lerende gemeenschap, kind nabij hulp, ouders en kinderen denken en doen mee, en de hele dag, het hele jaar door. Deze bouwstenen maken de samenwerking duurzaam en die zien we nog niet overal. We gunnen elk samenwerkingsverband structurele duurzaamheid.

2. Jullie schreven ook een position paper over de rijke schooldag, waarom?

Het position paper is van het Platform Kindcentra. Zo'n 25 organisaties hebben zich verenigd in dit platform, met de missie om kindcentra voor jonge kinderen van nul tot dertien jaar verder te brengen. De rijke schooldag zoals in het coalitieakkoord van de huidige regering opgenomen, kan hierin een belangrijke stap voorwaarts zijn. Wel onder de voorwaarde dat het goed wordt uitgewerkt. En dat is dan gelijk de achtergrond van waaruit het Platform Kindcentra dit position paper geschreven heeft en omarmt. Over die uitwerking wordt verschillend gedacht. In het position paper staan tien behartenswaardige aanbevelingen aan de rijksoverheid en gemeenten en ook nog eens tien aan de praktijk.

3. Wat is de kernboodschap uit dat position paper?

De belangrijkste boodschap uit het position paper is dat alle kinderen (betaalbare) toegang tot buitenschoolse activiteiten zouden moeten krijgen. Laat dat de basis vormen van een rijke schooldag met een breed aanbod. Je zou ook kunnen spreken

→ Serie de Rijke Schooldag

10 vragen aan Het Kinderopvangfonds

over een rijke ontwikkeldag of een dynamische schooldag. Duurzame samenwerking tussen onderwijs, kinderopvang en allerlei andere expertises zijn hiervoor voorwaarde. Als je die samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang te beperkt vormgeeft, vergroot je het risico dat er parallelle systemen ontstaan. Als onderwijs een eigen aanbod van naschoolse activiteiten ontwikkelt (voor kinderen met een risico op een achterstand) blijft de bso (voor kinderen van werkende ouders) los van het onderwijs staan. Segregatie ten top. Als scholen en kinderopvangorganisaties hun aanbod en middelen bundelen kan een dagarrangement voor (alle) kinderen daadwerkelijk rijker worden. Daarbij creëer je ook nog eens aantrekkelijker banen voor pedagogisch medewerkers en leerkrachten. Kansengelijkheid versterken, dat bij velen zo hoog in het vaandel staat, kan alleen als om te beginnen voorkomen wordt dat kansengelijkheid blijft groeien. Dit vraagt om gerichte acties, waar het position paper aanbevelingen voor geeft.

4. Hoe passen de artikelen bij het programma 'School & Omgeving'?

De plannen rondom de 'de rijke schooldag' zijn door het ministerie verwerkt in het programma 'School & Omgeving'. Dit programma werkt met voorlopers, starters en groeiers. Lokale initiatieven, waarin allerlei partijen samenwerken,

worden gestimuleerd. Het programma legt ook een relatie met de brede aanpak van armoede in kwetsbare wijken. De zes artikelen zijn merendeels geschreven vóór de start van bovengenoemd programma. Het is niet voor niets dat een aantal initiatieven uit deze artikelen voorloper is geworden. De voorlopers laten ook zien hoeveel er al in het veld gebeurt. Laat duizend (lokale) bloemen bloeien is een groot goed; ook vanuit PACT voor Kindcentra zijn wij nooit voor een blauwdruk geweest. Het is wel noodzakelijk dat zowel de overheid als het veld meer richting geven aan de ontwikkelingen vanuit een visie op samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang. En vooral ook de praktische problemen aanpakken, die voortkomen uit de versnippering in de sectoren. Het helpt als de middelen voor de rijke schooldag zo ingezet worden dat alle kinderen uit één klas (of groep) kunnen participeren in een rijke schooldag. Of dat nou via bso-gelden of via de rijke schooldag middelen gefinancierd wordt. Dan voorkom je eerder segregatie. Dit alles om ervoor te zorgen dat alle mooie pareltjes een echte ketting kunnen worden.

5. Hoe ziet een rijke schooldag er volgens jullie over 5 tot 10 jaar uit?

Kinderen en ouders gaven hier in eerdere onderzoeken van PACT voor Kindcentra al prachtige voorzetten voor. Een

→ Serie de Rijke Schooldag

10 vragen aan Het Kinderopvangfonds

dagelijkse omgeving voor kinderen, waarin onderwijs- en bso-activiteiten op inspirerende wijze worden gecombineerd, door de dag en door het jaar heen. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel. Een geïntegreerd programma van 7 tot 7, met doorgaande ontwikkellijnen, waar ouders en kinderen hun keuzes in kunnen maken. Met een team waarin leerkrachten, onderwijsassistenten, pedagogisch medewerkers, zorgprofessionals, vakdocenten en andere experts samenwerken in deze rijke ontwikkeldag voor kinderen.

6. Gaat de 'rijke schooldag' kansengelijkheid bevorderen?

Het regeerakkoord investeert, in het kader van de kansengelijkheid, in de rijke schooldag.

'We voorkomen leerachterstanden bij de start door het stimuleren van de deelname van kinderen met een taalachterstand aan voor- en vroegschoolse educatie (VVE), het versterken van de kwaliteit, en de relatie tussen opvang en onderwijs te versterken. Als onderdeel van een brede aanpak van bestrijding van armoede in kwetsbare wijken door gemeenten investeren we in een rijke schooldag, waarbij scholen zelf bepalen wat zij nodig achten om de kansengelijkheid te verkleinen. Te denken valt aan begeleiding bij huiswerk, sport en cultuur in samenwerking met plaatselijke verenigingen en bibliotheken. We beginnen bij de scholen waar de nood het hoogst is.'

Het programma School & Omgeving werkt deze plannen uit. Hoe voorkomen we hier segregatie? Hoe maken we een aanbod voor álle kinderen? Of willen we groepen met uitsluitend kinderen met een kans op een achterstand

→ Serie de Rijke Schooldag

10 vragen aan Het Kinderopvangfonds

(rijke schooldag) en andere groepen met uitsluitend kinderen van werkende ouders (bso)? We pleiten voor intensieve samenwerking tussen onderwijs, kinderopvang, jeugd(gezondheids)zorg, jeugdhulp, welzijn, sport, cultuur etc. Het onderwijs is aangewezen als penvoerder van het programma School & Omgeving. Als je inzoomt op de omschrijving van de activiteiten, de doelgroep en het tijdstip, dan gaat het de facto om bso-activiteiten. Als we alle kinderen een aanbod gericht op de brede talentontwikkeling van hoge kwaliteit willen bieden, het aanbod rijke schooldag en bso willen combineren en segregatie willen voorkomen, dan is toegankelijkheid van de bso voor alle kinderen noodzakelijk. Daar zullen alle partijen uit het veld voor blijven pleiten.

7. Wat is de impact van de stelselwijziging 2025 op de samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang?

Gijs van Rozendaal, voorzitter van Het Kinderopvangfonds, waarschuwt de kinderopvang in Management Kinderopvang: "Realiseer je dat het kabinet het primair onderwijs aan het stuur zet. Het primair onderwijs krijgt de middelen en de regie voor de rijke schooldag, het programma School & Omgeving. Deze jaren is hier 34 miljoen voor uitgetrokken, in 2025 gaat dat naar 100 miljoen en mogelijk later naar 200 tot 250 miljoen. Er lopen nu projecten van het programma

School & Omgeving met 45 voorlopers, 50 doorgroeiërs en 30 starters. De overheid zet vol in op kansengelijkheid en heeft de pedagogische opdracht hiervoor bij het onderwijs gelegd. De kinderopvang wordt helaas nog primair als arbeidsmarktinstrument gezien ondanks dat ik en vele anderen hun tong blauw gepraat hebben in Den Haag. Je ziet dit terug in het regeerakkoord waarbij de arbeidseis niet is losgelaten. (..) Als het Rijk echt had willen investeren in de kinderopvang hadden ze de koppeling met de arbeidseis losgelaten." Niettemin ziet van Rozendaal "dat, ondanks het ontbreken van een basisarrangement voor elk kind, onderwijs veel steviger in zal gaan zetten op exclusieve samenwerking met één partner uit de kinderopvang om een rijke schooldag voor elk kind te kunnen realiseren."

8. Wat gaat er met de kennis en ervaringen van PACT voor Kindcentra gebeuren, nu PACT stopt?

Het Kinderopvangfonds is PACT voor Kindcentra gestart en heeft PACT jarenlang gedragen. Het Kinderopvangfonds stimuleert en faciliteert innovatieve en kwalitatieve kinderopvang, in de breedste zin van het woord, vanuit het perspectief van kind en ouder. Het Kinderopvangfonds wil bijdragen aan betere mogelijkheden voor kinderopvang in Nederland. Het Kinderopvangfonds richt zich niet primair op

→ Serie de Rijke Schooldag

10 vragen aan Het Kinderopvangfonds

kinderopvangorganisaties maar op een optimale opvang- en opvoedingsomgeving voor kinderen. Uit deze missie van Het Kinderopvangfonds is PACT voor Kindcentra voortgekomen. Het Kinderopvangfonds is een 'goede doelen stichting' met eigen geld. Dat geld is nagenoeg op, naar onze mening optimaal ingezet, en dat was ook precies de bedoeling. Het Kinderopvangfonds stopt, PACT dus ook. Het goede nieuws is, de beweging gaat door, de praktijk is niet meer te stoppen!

9. Wie gaat er verder met de opgebouwde kennis van PACT?

De ambassadeurs van PACT zijn nog steeds in het werkveld werkzaam en zetten hun kennis in. Het CAOP gaat verder met de opleidingentafel en het NJi zet met wetenschappers de kennistafel door. VNK, de Vereniging Netwerk Kindcentra, neemt de website van PACT over. Alle publicaties blijven beschikbaar. VNK is een vereniging van bestuurders van organisaties die kinderopvang en onderwijs geïntegreerd hebben op basis van gelijkwaardigheid en dat vanuit één bestuurlijke organisatie realiseren (of deze ambitie hebben). Om kennis te delen en anderen niet het wiel te laten uitvinden, verenigt de VNK leden, ambassadeurs en partners in een netwerk en organiseert tal van activiteiten. Het Platform Kindcentra wordt de komende drie jaar doorgezet onder

bezielende leiding van Joke Tillemans (bestuurder Kiem en bestuurslid van VNK). Het Kinderopvangfonds heeft hiervoor financiële middelen ter beschikking gesteld.

10. Hebben jullie nog wensen?

Wij wensen alle kinderen kwalitatief hoogwaardige en betrokken beroepskrachten toe. Werken in de kinderopvang of het onderwijs is werken aan het leven en de toekomst van kinderen. De sectoren staan onder grote druk, er is de komende jaren een tekort aan mensen die deze prachtige beroepen willen uitoefenen. Wel zijn er kansen genoeg, dit willen wij in deze digitale uitgave laten zien. Iedereen die op zijn of haar eigen wijze het gedachtegoed van PACT in de praktijk brengt wensen wij veel succes en wijsheid toe. De beweging gaat door, is niet meer te stoppen, daar twijfelen we niet aan.

Wij hebben met groot plezier met heel veel mensen aan PACT voor Kindcentra gewerkt. Onze hartelijke dank daarvoor!

→ **Serie de Rijke Schooldag**

Artikelenreeks in Management Kinderopvang

Serie Rijke schooldag

EEN kansrijke toekomst voor Groningse dorpskinderen

In Bad Nieuweschans, een dorpje in Oost-Groningen, is er voor kinderen nauwelijks iets te doen. Op KC Houwingaham experimenteren ze sinds 2020 met het project Tijd voor Toekomst. Op woensdag- en vrijdagmiddagen krijgen alle schoolkinderen een programma van sport, cultuur, muziek, dans, gezonde voeding en techniek. Met deze rijke schooldagen kunnen ze hun talenten ontdekken en ontwikkelen. Een eerste serie in een reeks over rijke dagarrangementen, een initiatief van PACT voor Kindcentra.

🔊 **MARIKE VROOM** 📷 **ADOBESTOCK**

Opgroeien in het kleine dorp Bad Nieuweschans: voor kinderen niet de meest stimulerende omgeving. Voor sporten, muziekles of andere activiteiten moet je al snel 15-20 kilometer reizen. En dat is voor ouders dan weer een flinke belasting. In het kader van kansengelijkheid kwam vanuit het Nationaal Programma Groningen – een flinke pot geld voor de provincie – de impuls om iets voor kinderen in kleine dorpen te doen. De gemeente Oldambt en Stichting Openbaar Onderwijs Oost Groningen (SOOOG) haakten aan en in 2020 werd de pilot Tijd voor Toekomst gestart op Kindcentrum Houwingaham in Bad Nieuweschans.

Kansrijke toekomst

Op woensdag- en vrijdagmiddag doen alle kinderen vanaf groep 2 mee met activiteiten van de rijke schooldag. Ze krijgen lessen en activiteiten op gebied van muziek, cultuur, wetenschap, techniek, ondernemerschap, natuur, gezondheid en bewegen. Het doel: met een gezamenlijke aanpak van mensen en organisaties in de directe omgeving een aanpak creëren waarbij ieder kind een kansrijke en gezonde toekomst kan

realiseren. Kindcentrum Houwingaham was de pionier en inmiddels zijn er elf scholen in de gemeenten Groningen, Midden-Groningen en Oldambt actief in de pilot Verrijkte schooldag, waar Tijd voor Toekomst onderdeel van is.

Leerproces

Op een druilerige woensdagmiddag in februari zitten de drie betrokkenen bij Tijd voor Toekomst achter hun beeldscherm om te vertellen over deze pilot op KC Houwingaham. Maurice Dijk is coalitieondersteuner vanuit de gemeente. Hij verzamelt alle ideeën voor activiteiten, maakt de planning en benadert mensen of partijen die de activiteiten kunnen verzorgen. Sander Stel is leerkracht van groep 8 op KC Houwingaham en de coördinator vanuit de school. Hij verzorgt de communicatie tussen het team van activiteitenbegeleiders en de leerkrachten en is daarnaast aanspreekpunt voor de ouders. Hij inventariseert ook de wensen voor lessen en activiteiten bij de kinderen en collega's. Nikki Jepkema is vanuit de rol van onderzoeker innovatiebegeleider in dit project. 'Dat houdt in dat ik met deze twee collega's en een werkgroep van leerkrachten en ouders vorm en invulling geef aan dit project. Met de werkgroep van

Serie de Rijke Schooldag

Een kansrijke toekomst voor Groningse dorpskinderen

Adobe Stock_Nattakorn

gemeente, directie, leerkrachten en ouders brengen we constant de wensen en behoeften in kaart en formuleren we gezamenlijk doelen die we nastreven binnen de verrijkte schooldagen. We evalueren dit proces en sturen bij waar nodig. Het is een leerproces waarbij de focus ligt op het ontdekken van werkzame elementen,' vertelt ze.

Laag voorzieningenniveau

Maurice Dijk vertelt dat het toekomstperspectief voor kinderen in een dorp in Oost-Groningen echt anders is. 'Dat heeft te maken met het lage voorzieningenniveau. Kinderen komen niet in aanraking met dingen die van invloed kunnen zijn op hun toekomstperspectief. Met Tijd voor Toekomst kun je kinderen met heel veel verschillende mogelijkheden laten kennismaken zodat ze hun talenten kunnen ontdekken en ontwikkelen.' De pilotfase van 2,5 jaar startte in 2020 op de Houwingahamschool. Nikki Jekema: 'We zijn in 2020 gestart waarbij we twee weken elke dag activiteiten van de verrijkte schooldag aanboden; zowel onder als na schooltijd en daar hebben we van geleerd. In de volgende fase van de pilot zijn we naar de woensdag- en vrijdagmiddag gegaan. Dat werkte beter op deze school, maar elke school geeft er zijn eigen invulling aan en kijkt wat daar het best past.'

Bso

Een verlengde schooldag op de woensdag- en vrijdagmiddag biedt werkende ouders geen ondersteuning, omdat juist op die middagen weinig vraag naar opvang is. Daar is het ook helemaal niet voor bedoeld, zegt leerkracht Sander Stel. 'De insteek is vooral de talentontwikkeling van kinderen. Als je op de andere dagen de schooldag gaat verlengen, zitten kinderen tot 17.00 uur op school en kunnen ze in de knel komen met sportlessen. Maar met een verlenging op woensdag en vrijdag zijn kinderen

De insteek is vooral de talentontwikkeling van kinderen

om een uur of drie vrij en kunnen ze daarna hun eigen ding doen.' Er blijkt nauwelijks gebruik te worden gemaakt van buitenschoolse opvang. 'Op onze school zijn er maximaal tien kinderen die ervan gebruikmaken in het volgende dorp of bij de gastouder. Kennelijk zijn er hier weinig tweeverdieners of regelen ouders het met opa's en oma's of de burens.' De school is ook maar klein, het aantal kinderen schommelt tussen de tachtig en honderd, de ondergrens is zestig.

Verdieping

Maurice Dijk vertelt dat ze kinderen niet alleen willen laten kennismaken met de verschillende activiteiten, maar daar ook verdieping in willen brengen. 'We willen een doorlopende leerlijn aanbrenge waarbij kinderen elk leerjaar hetzelfde onderwerp op hun eigen niveau en aansluitend bij hun leefwereld aangeboden krijgen. Zo kun je elk jaar wat verder verdiepen. Daarnaast hopen we dat kinderen doorstromen naar sport-, dans- of muziekverenigingen als iets echt bij hen aanslaat.' Sander Stel vult aan: 'De meest ideale situatie is om verenigingen of een muziekschool naar het dorp te halen. Als een groep kinderen grote interesse heeft voor muziekles, is het voor de muziekschool in Winschoten mogelijk interessant om hier op school les te komen geven.'

Soms zijn de faciliteiten of ruimten op school niet geschikt voor bepaalde lessen. Sander Stel vertelt dat er dan een andere locatie gezocht wordt, buiten of op een andere plek. 'We vragen >

Adobe Stock, Nattakorn

Ouderbetrokkenheid is een van de pijlers van het programma

dan hulp van ouders voor vervoer of regelen zelf vervoer.' Nikki wijst op de kleinschaligheid. 'De lokale kracht staat centraal, dat betekent dat we een beroep doen op dorpslocaties. In het buurthuis wordt bijvoorbeeld gekookt.'

Expertise

Maurice Dijk geeft aan dat hij het in het begin van het project een enorme uitdaging vond om geschikte mensen te vinden die de lessen en activiteiten zouden kunnen verzorgen. Maar tot zijn verrassing vinden ze altijd weer partners die het gedachtegoed omarmen en ook nog eens geschikt zijn om dat aanbod vorm te geven. Ze maken in dit project ook wel gebruik van ouders met een bijzondere expertise, bijvoorbeeld een moeder die yogales kan geven. 'We vinden ouderbetrokkenheid heel belangrijk, het is een van de pijlers van het programma.' Omdat het een klein dorp is en iedereen elkaar kent, weten ze welke beroepen en talenten de ouders hebben.

Betrokkenheid van kinderen

Kinderen worden actief betrokken bij het vaststellen van de onderwerpen voor de lessen en activiteiten. Sander Stel vertelt

dat elke groep wordt vertegenwoordigd in de leerlingenraad. 'Vanaf groep 3-4 dan, want jonger hebben kinderen te weinig een actieve inbreng. Zelfs in groep 3-4 is dat soms nog lastig. In de leerlingenraad praten we over wat ze leuk vonden en wat ze zouden willen doen. We vragen de kinderen ook om in een klassengesprek feedback op te halen.' Meedoen aan de lessen en activiteiten is semiverplicht. Je kunt het formeel niet echt afdwingen, zegt Nikki Jepkema. Maar de MR heeft er wel mee ingestemd. Stel: 'We zeggen tegen kinderen: we gaan ervan uit dat je er bent, mits je door je ouders bent afgemeld met een goede reden. In het begin hadden we die verplichting niet en merkten we dat een redelijk groot deel van de kinderen niet kwam. Ze hadden geen zin, maar nu ze min of meer verplicht zijn te komen, zie je veel meer betrokkenheid vanuit de kinderen. De kinderen die eerst niet meededen, vinden het nu wel leuk.' Nikki vindt dat het de kunst is om het zo leuk te maken dat kinderen echt iets missen als ze niet komen. 'Het was ook nieuw en zowel kinderen als ouders moesten eraan wennen. Het zorgde soms voor weerstand en daar hebben we in moeten investeren qua tijd en aandacht. Maar als dit een aantal jaren loopt, is het de cultuur in de school en daarmee normaal.'

Werkdruk

Een van de doelstellingen van het project is dat leerkrachten geen werkdrukverzwaring ervaren, vertelt Maurice Dijk. 'Dus de leerkrachten gaan op woensdag- en vrijdagmiddag aan de slag met hun eigen taken. Maar je kunt ook niet de activiteiten alleen laten uitvoeren door mensen zonder didactische

→ Serie de Rijke Schooldag

Een kansrijke toekomst voor Groningse dorpskinderen

ervaring en kwaliteiten, want dan voelen leerkrachten zich alsnog verantwoordelijk. Daarom hebben we in het begin pedagogisch medewerkers ingezet die naast de inhoudelijk specialist de groepen op een pedagogisch didactisch verantwoorde manier konden begeleiden. Inmiddels hebben we een selectie van mensen die zowel inhoudelijk capabel als pedagogisch didactisch voldoende onderlegd zijn en alleen een groep aankunnen. Zo heb je bijvoorbeeld kunstenaars die al jarenlang ervaring hebben met voor de groep staan of docentenervaring hebben. En zo langzamerhand hebben we op elk moment de juiste persoon op de juiste plek weten te krijgen.'

Gezonde leefstijl

Opvallend in dit project is ook de lunch die de studenten Voeding & Diëtik van de Hanzehogeschool op de woensdag- en vrijdagmiddag verzorgen. Op de vraag waarom kinderen niet gewoon hun meegenomen boterhammetje opeten, zegt Maurice Dijk: 'Was het maar een boterham. Meestal is het een Snickers of een broodje met een koude kroket. De gemeente Oldambt vindt het heel belangrijk om binnen dit project de organisatie van een gezonde lunch mee te nemen. Voeding en leefstijl zijn belangrijke thema's binnen Tijd voor Toekomst.'

Onderzoek

De effecten van Tijd voor Toekomst worden gemonitord door de Hanzehogeschool. Nikki Jepkema is daar als onderzoeker bij betrokken. 'We volgen de scholen die in 2021 zijn gestart; we hebben een startdocument, gebruiken verschillende onderzoeksmethoden en houden diepte-interviews met ouders, gemeente en school. Met een werkgroep kijken we naar de positieve en negatieve elementen en welke inzichten die opgeleverd hebben. Gedurende 2,5 jaar hebben we een aantal meetmomenten met een evaluatie waar we lering uit kunnen trekken.' Ondanks dat er voorlopig nog geen eindrapport is, ziet ze wel de effecten, zoals een positief klimaat in de klassen en school. Stel ziet dat kinderen meestal 'mega-enthousiast zijn. Maar ze steken hun mening niet onder stoelen of banken als het hen minder bevalt.'

Financiering

Kinderen hoeven geen bijdrage te betalen, waardoor er geen enkele drempel is om mee te doen. Maurice Dijk vertelt dat de hoofdmoot van de financiering van de pilot komt vanuit het Nationaal Programma Groningen. 'Daarnaast is er cofinanciering vanuit de gemeente en de SOOOG. Het project zit nog in de pilotfase van 2,5 jaar, maar het lijkt erop dat er een verlenging aan komt. Dat sluit ook aan op landelijke ontwikkelingen, zoals het regeerakkoord waarin gesproken wordt over de rijke schooldag.'

Sluit aan bij wat in jouw omgeving speelt

Wat is PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0-13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel.

Wat is een rijk dagarrangement?

Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. Het coalitieakkoord spreekt over een rijke schooldag. Deze zesdelige serie laat voorbeelden zien van dagarrangementen of rijke schooldagen van een kindcentrum, een school of een kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden zijn altijd bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe de buitenschoolse opvang in samenspraak met het onderwijs nog verder tot brede talentontwikkeling kan uitgroeien.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: 1. Een nieuwe entiteit; 2. Een visie; 3. Brede doelen en een breed aanbod 4. Leren op maat 5. Een team met verschillende professionals 6. Het kindcentrum als lerende gemeenschap 7. Kindnabije hulp 8. Ouders en kinderen denken en doen mee 9. De hele dag, het hele jaar door.

Zie: [https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-](https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf)

[Wat-is-een-kindcentrum.pdf](https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf)

Gewoon doen

Gevraagd naar hun tips, do's en don'ts, zegt Maurice: 'Ik zou er vooral voor willen pleiten: ga het gewoon doen. Als je een idee hebt en draagvlak, ga dan aan de slag. Die middelen vind je wel. Ga je niet blindstaren of het wel bewezen effectief of wetenschappelijk onderbouwd moet zijn.' 'Investeer in draagvlak', vult Nikki Tjepkema aan. 'Als je daarbij een goed perspectief voor het kind voor ogen houdt, blijft leren en bijsturen, kom je een heel eind.' Sander Stel adviseert om vooral dicht bij de school en de kinderen te blijven. 'Sluit aan bij wat in jouw omgeving speelt. Er is geen blauwdruk die werkt voor elke school. Doe geen dingen die niet in je cultuur passen.' 'Omarm het gedachtegoed van een toekomstperspectief en gelijke kansen voor ieder kind en doe dat vooral op je eigen manier', besluit Maurice Dijk.

MEER WETEN OVER TIJD VOOR TOEKOMST

[HTTPS://WWW.NATIONAALPROGRAMMAGRONINGEN.NL/PROJECTEN/TIJD-VOOR-TOEKOMST/](https://www.nationaalprogramma Groningen.nl/projecten/tijd-voor-toekomst/)

ZIE OOK HET FILMPJE VAN PACT VOOR KINDCENTRA OVER DEZE SCHOOL: [HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=XBLCK_ZIXAK](https://www.youtube.com/watch?v=xBLCK_ZIXAK)

→ Serie de Rijke Schooldag Natuur als thema voor een doorgaande lijn

Serie De rijke schooldag

NATUUR

als thema voor een doorgaande lijn

Onder en na schooltijd vuurtje stoken en water zuiveren, maar ook natuurlessen volgen: bij de Brederoschool in Groningen creëren ze met het project *Buitenlokaal een doorgaande lijn van school naar bso*. En de Sterrenschool De Ruimte in Almere heeft een heus bos gekocht en gebruikt die samen met de bso van Partou. Twee inspirerende voorbeelden van de rol van natuur in de rijke schooldag. De tweede aflevering in de serie van PACT voor Kindcentra.

🔥 **MARIKE VROOM, SOPHIE VAN ASPEREN**

Een rijke schooldag kan op vele manieren vorm krijgen. Bij de Brederoschool in Groningen bestaat al heel lang de visie dat een breed aanbod voor kinderen heel belangrijk is, vertelt directeur Marike Venema. Wetenschap, techniek en duurzaamheidsthema's horen daar ook bij en toen kwamen de buitenlessen in beeld. 'Leren in de praktijk door zelf te ervaren en niet uit boekjes.' Dat je daarvoor extra mankracht nodig hebt, werd al snel duidelijk. En dus werd er financiering gezocht om een buitenmedewerker aan te trekken en de gemeente Groningen had hier in het kader van kansengelijkheid wel een subsidiepot voor.

De ideale meester

Sinds 2018 werkt er een buitenmedewerker op de Brederoschool en de bso van Stichting Kinderopvang Stad Groningen (SKSG). Kinderen krijgen lessen en outdooractiviteiten in het fysieke buitenlokaal en het naastgelegen Ina Boudierplantsoen. Chris van der Vossen ziet er met zijn verwaarde en vrolijke hoofd uit als de ideale 'meester' voor kinderen die graag buiten in de natuur willen banjeren en vuurtje willen stoken maar ook lessen over de natuur interessant vinden. Hij werkt op maandag en dinsdag op de Brederoschool. 's Morgens vroeg bereidt hij eerst de activiteiten voor en hij gaat daarna de kinderen op-

halen uit de klas. 'Ze vinden het geweldig en zijn altijd enthousiast als ik ze kom halen,' zegt hij lachend. 's Middags in de bso kan hij voortborduren op de lessen. 'Kinderen die verbreding en verdieping zoeken, kunnen dan weer bij mij aansluiten. Ze kiezen hier dan bewust voor, want ze krijgen binnen de bso een breed aanbod, zoals kunst, muziek, theater en sport.'

Vuur maken

Schooldirecteur Marike vertelt dat voor de buitenlessen onder schooltijd een vast curriculum geldt. 'Dat zijn thema's als vuur maken, water zuiveren, een hut bouwen, plantenkunde, knopen leren leggen en dieren en planten leren herkennen. Het gaat dus om zowel outdooractiviteiten als wetenschap- en technieklessen.' Chris zorgt ervoor dat er een opbouw in het programma zit en er goed wordt aangesloten bij de leeftijd en het niveau van de kinderen.

'De docent gaat altijd mee'

→ Serie de Rijke Schooldag Natuur als thema voor een doorgaande lijn

Buitenmedewerker Chris in actie

Overdraagbaar

Ook dit initiatief heeft te maken met de regelgeving van de kinderopvang zoals de beroepskracht-kindratio en de maximale groepsomvang. Mag Chris onder schooltijd in principe een hele

klas onder zijn hoede nemen, in de bso-tijd zijn dat er maximaal tien. Wanneer er een bso-medewerker en een andere beroepskracht meegaan, kan de groep naar twintig of zelfs dertig worden uitgebreid. Marika zegt dat het sowieso niet de

WAT IS PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0 tot 13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel.

Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. In deze zesdelige serie wordt elke keer een thema uitgewerkt en staan voorbeelden van dagarrangementen van een kindcentrum, school of kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden

zijn altijd bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe onderwijs en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling stimuleren en faciliteren.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: een nieuwe entiteit; één visie; brede doelen en een breed aanbod; leren op maat; één team met verschillende professionals; het kindcentrum als lerende gemeenschap; kind nabij hulp; ouders en kinderen denken en doen mee; de hele dag, het hele jaar door.

Zie: www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf

→ Serie de Rijke Schooldag

Natuur als thema voor een doorgaande lijn

EEN EIGEN BOS

Frank Groot, directeur van Sterrenschool De Ruimte in Almere, is niet vies van uitdagingen. Zijn meest recente project: de aanschaf van een heus stuk bos vlak bij het IKC. Dit bos speelt ook een rol in de doorgaande lijn en samenwerking met de bso van kinderopvangorganisatie Partou.

'Ons eigen Sterrenbos', noemt Frank het met een knipoog naar het gekapte Sterrebos in Limburg. Via Staatsbosbeheer onderhouden ze een braakliggend stuk grond van 2000 vierkante meter, aansluitend op een bestaand bos, op een plek waar tot voor kort nog geen boom stond. Door het Talentlab – een groep van dertig kinderen uit groep 5 tot en met 8 – zijn meerdere ontwerpen gemaakt voor de inrichting van het terrein dat bos moet worden, en het winnende ontwerp is ingediend bij Staatsbosbeheer.

Waarom al deze moeite als je ook gewoon met de klas af en toe het bos in kunt gaan? 'Doordat we zelf eigenaar zijn geworden, ben je veel bewuster met de natuur bezig. Je moet het bos onderhouden en we koppelen onze lessen aan dit bos. Zeker met de vakken natuur en wetenschap & techniek. Het mooie is: je loopt hier zo even heen, je doet een activiteit en gaat weer terug. Natuuronderwijs kunnen we hier heel mooi combineren: hoe onderhoud je planten, hoe ga je met de natuur om? Kinderen veel meer bekend laten worden met alles dat groeit ... ja, dat is nodig: de kennis van de natuur is minimaal. Een spierwervel, wat is dat nou eigenlijk? Hier zie je vossen en reeën lopen.'

Na schooltijd

Naast de school zijn recent appel- en perenbomen geplant. Die kunnen ze tijdens én na schooltijd gebruiken, want ook opvangorganisatie Partou participeert. 'We betalen het personeel niet uit één pot, maar zoeken de samenwerking op waar het kan. Zij kunnen hier

Frank Groot van de Sterrenschool

ook wekelijks aanwezig zijn: onderhoud plegen, een spel doen, noem maar op.' Praktische bezwaren wuift hij weg: 'Het is gewoon praten en afstemmen. Doe jij dit en ik dat. Prima. Het is van belang om het enthousiasme met elkaar te hebben. Ondernemingsdrift en gewoon doen. Dit is een hartstikke mooie kans en die hebben we gepakt.' In de toekomst wil Frank ook medewerkers hebben die hier zowel tijdens als na schooltijd te vinden zijn. 'Bijvoorbeeld een vakleerkracht gym of onderwijsassistenten die zowel bij de bso als op school kunnen werken. De bso draait met onze thema's mee waar het kan. We gaan zo veel mogelijk mee in elkaars projecten.' Kinderen die verbonden zijn aan de bso, zijn heel blij met de doorgaande lijn, zegt Frank. 'Ik wil gewoon dat het goed geregeld is, daar hebben kinderen recht op. Als ik mijn partner Partou kan ondersteunen door samen op te trekken, dan doe ik dat.'

bedoeling is dat Chris onder schooltijd alleen met een hele klas naar buiten gaat. 'De docent gaat altijd mee. Dan weet diegene ook wat er aan de orde komt, leert daarvan en kan erop inhaken. Maar het idee is ook dat als Chris een keer ziek is of de subsidie stopt, we deze buitenlessen toch kunnen laten doorgaan omdat de leerkrachten en bso-medewerkers zelf inmiddels voldoende kennis hebben. De lessen zijn beschikbaar, want Chris werkt alle lessen uit. Die overdraagbaarheid hoort ook bij de visie van onze Vensterschool'.

Schoolcurriculum

Met meer dan vijfhonderd schoolkinderen en één buitenmedewerker voor twee dagen in de week kun je op je vingers natellen dat niet alle kinderen elke dag buitenlessen kunnen volgen. Chris zou dat wel willen, maar Marike wijst op het schoolcurriculum waar nog veel andere vakken aandacht moeten krijgen. 'Terecht focust de Onderwijsinspectie op de basisvakken taal, rekenen & wiskunde en technisch en begrijpend lezen. Ook creatieve, wereldoriënterende vakken en bewegen zijn belangrijk. Maar waar vakken geïntegreerd

ingezet kunnen worden, is dat natuurlijk prachtig en dat kan ook regelmatig buiten.' Wat zeker lukt, is dat alle kinderen van groep 1 tot 8 minimaal eens per twee weken een les van de buitenmedewerker krijgen.

Draagvlak

Marike: 'We hebben met alle leerkrachten, pm's en leidinggevendenden deze visie bedacht en die wordt dus van onderaf gedragen. En grappig is dat als je het dan in de praktijk gaat uitvoeren, het dan toch even tijd nodig heeft om te landen. Dan pas ervaar je echt: oeh, het is toch wel koud of het regent hard. Het kostte ook even tijd voordat het bij ouders in het systeem kwam ervoor te zorgen dat de kinderen op de buitensdagen de juiste kleding aan hadden: oude, warme en/of regenkleren. Maar op een gegeven moment was iedereen eraan gewend dat ze altijd naar buiten gaan, welk weer het ook is. Slecht weer bestaat niet, slechte kleding wel, is het motto dat we uit de Scandinavische landen hebben overgenomen.' Draagvlak is dus heel belangrijk, zowel ouders en docenten moeten daarin meegroeien. Chris: 'Soms breng ik leerkrachten

→ Serie de Rijke Schooldag Natuur als thema voor een doorgaande lijn

‘Slecht weer bestaat niet, slechte kleding wel’

op een idee: ze zien dat je meer buiten kunt doen dan je soms denkt. En zo vullen we elkaar mooi aan.’

Kinderen uit de wijk

In het kader van kansengelijkheid kunnen kinderen uit de wijk ’s middags aansluiten bij de groep van de buitenmedewerker. ‘Onder schooltijd bereiken we alle kinderen uit de gemêleerde wijken om onze school heen. De naschoolse activiteiten waarmee je kinderen talentontwikkeling kunt bieden, willen we niet alleen voorbehouden aan de bso-kinderen’, vertelt Marike. ‘Onze partner, kinderopvangorganisatie SKSG, leidt via het jongerenwerk ook andere kinderen uit de wijk en van andere scholen naar deze groep. Kinderen kunnen zich via de jongerenwerker aanmelden en dan kan de groep tot maximale grootte worden aangevuld met wijkkinderen. Dit wordt gesubsidieerd vanuit de gemeente.’

ALO

Chris heeft als vooropleiding de Academie voor Lichamelijke Opvoeding (ALO) gedaan met outdoor als specialisatie. ‘Daar leer je dus outdooractiviteiten organiseren, maar krijg je ook

vakken als plantenkunde en het weer’, vertelt hij. Kortom, de ideale opleiding voor een buitenmedewerker op school en in de bso.

Voorbereiding

Eerst was het plan om na één of twee jaar met deze werkwijze de buitenlessen zodanig geïmplementeerd te hebben bij docenten en bso-medewerkers dat zij het zelf kunnen doen. Maar daar zijn ze gedeeltelijk van teruggekomen, vertelt Marike. ‘Een deel van de activiteiten vereist zo veel voorbereiding dat dit echt niet door docenten zelf gedaan kan worden. Maar er zijn natuurlijk ook interessante activiteiten die minder voorbereiding kosten, dus daar moet je een midden in vinden. Voor als er geen subsidie is, bieden de NPO-gelden nu een mooie mogelijkheid om mensen speciaal hiervoor aan te nemen. Dat hoeft niet per se iemand met een ALO-achtergrond te zijn. Het gaat om het enthousiasme en de kennis. Het kan ook iemand zijn die bij de padvinders zit.’ Er zijn bij Staatsbosbeheer en IVN ook kant-en-klare lessen te vinden, vult Chris aan. Dus ook zonder buitenmedewerker kan je prachtige buitenlessen geven.

Gewoon beginnen dus en houdt het simpel als je het zelf moet doen, is het advies van Marike. ‘Ik zou alle scholen willen aanraden dit te gaan doen. Je ziet de kinderen genieten, spelend en functioneel leren en je leert er zelf ook veel van.’ <

MEER WETEN?
ZIE OOK DE FILMPJES OP YOUTUBE, ZOEK OP ‘BUITENLOKAAL GRONINGEN’.

Serie Rijke schooldag

KENNISMAKEN met techniek

Overdag geeft Kevin den Otter technieklessen op de WereldKidz-scholen in Maarssen, na schooltijd kunnen kinderen op de bso van Eigen&Wijzer ermee verder. En Brigitte Moulaert geeft trainingen aan pm'ers en leerkrachten. 'Techniek is niet eng.' Het derde deel in een reeks over de Rijke schooldag, een initiatief van PACT voor Kindcentra.

ANNETTE WIESMAN EN MARIKE VROOM

Kevin den Otter is een soort rondreizende troubadour, maar dan eentje met techniek in zijn knapzak. Zijn auto is volgestouwd met de meest uiteenlopende spullen, waaronder VR-brillen, drones, veel verschillende constructiematerialen en andere technische gadgets. Wekelijks gaat 'Meester Kevin' een van de zes scholen van WereldKidz in Maarssen langs om techniekles te geven. In 2019 nam Eigen&Wijzer de bso op de school WereldKidz Palet over. Kevin den Otter ging daar toen leiding aan geven en vormde de bso om naar een plek met meer uitdagende en gevarieerde activiteiten. Naast de ruimte voor vrij spel kunnen kinderen meedoen aan activiteiten, workshops of projecten op gebied van sport, cultuur, creativiteit, natuur, techniek, wetenschap, koken dergelijke.

Hij heeft nu een combibaan van 36 uur met deels onderwijs, deels bso. Vanuit kinderopvangorganisatie Eigen&Wijzer wordt Den Otter voor de technieklessen op de scholen 12 uur gedetacheerd aan WereldKidz, een organisatie voor openbaar basisonderwijs die 'talentontwikkeling door inspirerend onderwijs' hoog in het vaandel heeft staan. Je zou het nu ook een onderdeel van een rijke schooldag kunnen noemen. Dat vertaalt zich in een extra lesaanbod met aandacht voor de 21ste-eeuwse vaardigheden, waaronder ICT-vaardigheden. Op school richt Den Otter zich met name op de midden- en bovenbouwgroepen; in totaal zo'n vijftig klassen. Elke klas krijgt jaarlijks een aantal uitgebreide technieklessen van hem.

'Waarschijnlijk komt er volgend schooljaar een extra techniekdocent bij, zodat we meer leerlingen kunnen bereiken.'

Spanningsveld

Als de leerkracht aankondigt dat hij komt lesgeven, zorgt dat voor groot enthousiasme. 'Ik trek altijd alle registers open', zegt Den Otter. Het zijn uitgebreide lessen van anderhalf uur, met 'rijke en uitdagende materialen'. Hij werkt in een carroussel, waarbij leerlingen in groepjes van het ene naar het andere onderdeel gaan. Ook de leerkracht helpt mee. Het doel: kinderen met veel verschillende soorten techniek kennis laten maken. 'Maar vaak raken ook de leerkrachten geïnspireerd en vragen ze of ze materiaal van me kunnen lenen. Kinderen krijgen op onze scholen van hun eigen leerkracht ook techniekles, maar dan hebben ze niet zulke bijzondere materialen.'

Er is altijd dat spanningsveld: enerzijds wil Den Otter zo veel mogelijk kinderen bereiken, anderzijds wil hij ook de diepte ingaan, zodat leerlingen talenten kunnen ontwikkelen en er soms zelfs misschien in excelleren. 'Tijdens de coronaperiode hadden we kleine groepjes in de noodopvang, waardoor we heel fijn konden werken. Zo hebben we een paar weken lang met een aantal wat oudere kinderen een robot gemaakt en geprogrammeerd.' Hij is van plan om komend schooljaar kortere lessen geven, zodat er meer tijd vrijkomt voor een reeks lessen met één thema.

→ Serie de Rijke Schooldag Kennismaken met techniek

Kevin den Otter

Spelenderwijs leren

De bso van WereldKidz Palet, bevindt zich op het leerplein. Als pedagogisch medewerker en talentcoach vindt hij het belangrijk om ook hier veel uitdagende materialen aan te bieden. 'Ik houd me niet alleen bezig met techniek. Ik doe van alles, organiseer samen met mijn team ook sportactiviteiten en musicals.' Van de ongeveer 230 leerlingen hebben ze er na schooltijd wekelijks zo'n 70 over de vloer.

De bso leent zich goed voor ontwikkeling en verdieping, vindt Den Otter. Soms krijgt een techniekles op school een vervolg bij de bso. 'Je hebt maar weinig tijd in de les. Een kleine FM-radio bouwen van een stroomkring kan nog net, maar dan moet je alweer opruimen. Bij de bso hebben we veel meer tijd en kunnen we de elektrodoos erbij pakken. Of een keer een klein robotje in elkaar zetten. Vorig jaar hadden we bijvoorbeeld een mooi bso-project waarbij kinderen in vijf dagen hun eigen flipperkast in elkaar hebben gezet.' Hij houdt er wel rekening mee dat het de vrije tijd van kinderen is: spelenderwijs leren staat voorop. 'Als je na school een lang verhaal wilt vertellen, is dat kansloos. Dan zeggen de kinderen: "Oké meester, maar wanneer beginnen we nou?"'

Gadgets

Voor de VR-brillen zijn populair. Het gamen houdt Den Otter het liefst kort. Liever stimuleert hij het gebruik van educatieve of artistieke apps. Zoals die waarmee je in een donkere ruimte belandt waar je ruimtelijk 'om je heen' kunt tekenen, of die waarmee je door het Achterhuis van Anne Frank kunt bewegen.

'Ik trek altijd alle registers open'

Ook populair zijn de *augmented reality*-mogelijkheden op de tablet: wie het beeld richt op een leerling met een T-shirt met een afbeelding van een skelet, ziet alle organen erop geprojecteerd. Op een speciale kubus kun je de wereldbol projecteren, met daaromheen het heelal. 'Het zijn gadgets, maar ze zijn heel geschikt om de nieuwsgierigheid te prikkelen', zegt Den Otter.

Hij vindt het belangrijk om de buitenwereld de bso binnen te halen. 'Met Lego Education kun je bijvoorbeeld niet alleen robots programmeren, maar ook een moestuin nabouwen en inprogrammeren wanneer de moestuin water moet krijgen. Met constructiemateriaal zoals Duplo, Kapla of bamboestokken met elastieken kun je iconische bouwwerken nabouwen van foto's, zoals bekende bruggen of de Eiffeltoren. Af en toe organiseer ik een *challenge*, waarbij kinderen in drie minuten een zo hoog mogelijke toren bouwen. Maar het is ook goed voor de ontwikkeling van hun fantasie om dat af te wisselen met vrij spel.'

Talentcoach

Den Otter is ook talentcoach en pedagogisch coach. Bij WereldKidz probeert hij dan ook een rijke en uitdagende

>

→ Serie de Rijke Schooldag Kennismaken met techniek

leeromgeving te creëren. Dat gebeurt in het naschoolse aanbod onder de noemer 'TalentKidz', waarbij leerlingen zich kunnen inschrijven voor langere cursussen. Het naschoolse aanbod staat open voor alle leerlingen en kost gemiddeld € 10 per les. Ook de bso-kinderen kunnen hier aan meedoen. 'Door corona heeft dat een beetje een knauw gekregen, maar komend jaar willen we ze weer gaan uitbouwen.' Elke WereldKidz-school heeft zijn eigen profiel, zoals *science*, *art*, *move* en *fit*. 'Alle leerlingen kunnen onderling gebruikmaken van het naschoolse aanbod van de verschillende scholen. De extra techniekdocent die gezocht wordt, zal ook hiervoor ingezet gaan worden. We willen betaalbare, laagdrempelige naschoolse activiteiten. Denk aan leren programmeren, bijvoorbeeld, of andere technische onderwerpen.' Speciaal voor de technieklessen timmerde zijn vader stop-motion-animatiekasten in elkaar. (Stop-motion-filmpjes zijn animatiefilmpjes waarbij je materialen of poppetjes bij ieder kort shot een klein beetje verschuift. Als je deze korte

'De onderzoekende houding staat centraal'

shots achter elkaar monteert, lijken de poppetjes of objecten te bewegen – red.). Tijdens de noodopvang werden daarmee prachtige filmpjes gemaakt. Dat willen ze nu ook gaan aanbieden in de naschoolse opvang. 'Want het ideaal blijft dat we kinderen op school met een bepaalde techniek laten kennismaken, zodat ze er na schooltijd op een andere manier mee verder kunnen.'

Brug te ver

Wetenschapsoefjes, robots programmeren ... Dit klinkt vaak als een brug te ver voor veel pedagogisch medewerkers en leerkrachten. Toch zal iedereen beamen hoe belangrijk het is dat

WAT IS PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0 tot 13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel.

Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. In deze zesdelige serie wordt elke keer een thema uitgewerkt en staan voorbeelden van dagarrangementen van een kindcentrum, school of kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden zijn altijd

bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe onderwijs en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling stimuleren en faciliteren.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: een nieuwe entiteit, één visie, brede doelen en een breed aanbod, leren op maat, één team met verschillende professionals, het kindcentrum als lerende gemeenschap, kind nabije hulp, ouders en kinderen denken en doen mee, en de hele dag, het hele jaar door.

Zie: <https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf>

→ Serie de Rijke Schooldag Kennismaken met techniek

bij kinderen een onderzoekende houding gestimuleerd wordt. Het goede nieuws is dat pm'ers of docenten al met heel simpele en leuke proefjes en activiteiten aan de slag kunnen. Het belangrijkste is dat ze hun nieuwsgierigheid inzetten en bereid zijn om samen met de kinderen zich te verbazen en te leren. Dat zegt Brigitte Moulaert. Ze werkt als trainer bij Edux, onderdeel van Wij zijn JONG, en traint leerkrachten en pedagogisch medewerkers. Ze herkent dat veel pm'ers en docenten denken: dat kan ik niet. 'Daarom vermijd ik het woord techniek en heet mijn training nu onderzoekend en ontwerpnd leren. De onderzoekende houding staat daarbij centraal.' Ook op de bso wil je toch zo'n breed mogelijk aanbod op alle domeinen aanbieden, zegt ze. 'Daar hoort techniek ook bij, zodat ieder kind iets vindt wat ie leuk vindt en daar goed in is.'

Niet zo technisch

Ze ziet dat haar cursisten al vrij snel ervaren dat het helemaal niet zo technisch is, maar dat het vooral gaat om onderzoeken. 'Ik doe veel met praktische opdrachtjes zodat ze het zelf ervaren. En ik geef ze ook een simpel opdrachtje voor op de groep en daarop gaan ze reflecteren: hoe vinden de kinderen het, hoe is hun betrokkenheid? Wat valt je op bij jezelf, wat vind je moeilijk en wat leer je hiervan? Ik kijk met hen naar hun vaardigheden en laat ze dingen ervaren door het uit te proberen. En dan merken ze vanzelf dat het prima te doen is en je geen technéut hoeft te zijn om met dit soort onderwerpen aan de slag te gaan. Bovendien is het ook niet erg is als je het niet precies weet, want dan kun je het met de kinderen samen uitzoeken. Er zitten soms whizzkids in je groep die het beter weten dan jij. En anders zeg je: ik parkeer het eventjes, ga uitzoeken hoe het zit en dan kijken we volgende week verder. Het zit echt heel erg in je houding, je kunt het net zo moeilijk of makkelijk maken als je zelf wilt.'

'Je moet vooral bewust bezig zijn met vragen stellen'

Onderzoekscirkel

Bij techniek of onderzoekend leren hoeft het niet per se te gaan om het programmeren van robots of 3D-printen, zegt Brigitte. 'Maar het kan wel handig zijn als er enkele mensen zijn die wel iets kunnen met programmeren en dit soort activiteiten kunnen aanbieden. Maar in de praktijk zie je dat kinderen die het heel erg leuk vinden meestal niet zo heel veel begeleiding nodig hebben. Zij pikken dingen heel snel op, soms sneller dan hun begeleiders.' Brigitte vindt het belangrijk dat docenten en pm'ers leren werken volgens een onderzoekscirkel. 'Het gaat om een cyclisch proces en minder om een kant-en-klaar proefje. Je doet iets, een demo of een proefje, en daarna vraag je de kinderen: wat zou je nog meer willen weten? Zo wordt het het onderzoek van de kinderen en ligt het bij hen om dit verder uit te zoeken. Als begeleider is het je taak om kinderen te stimuleren, goede vragen te stellen: wat zou er gebeuren als je x doet? Dit doe je om de motor draaiende te houden. En aan het eind van het project vraag je: wat heb je meegekregen? Je moet dus vooral bewust bezig zijn met vragen stellen, dat moet echt een routine worden. Na de training hoor ik vaak: 'Eigenlijk is het niet zo moeilijk.' Of: 'Eigenlijk heb je geen ingewikkelde spullen nodig.' Het is geen wereldschokkende cursus, want veel doen ze al goed, maar dan niet bewust. Ik hoor ook dat collega's na de cursus meer onderling afstemmen en elkaar op ideeën brengen. Het idee is dat ze gefascineerd raken en gewoon wat gaan proberen.' <

→ Serie de Rijke Schooldag Kunst en cultuur als thema in de samenwerking

Serie De Rijke schooldag

KUNST EN *cultuur als thema in de samenwerking*

Samenwerken in de Zomerschool en mede-organiseren van kunst- en cultuurweken; het zijn twee activiteiten die kinderopvangorganisatie Junis en onderwijspartijen gezamenlijk organiseren om kinderen meer kunst en cultuur aan te bieden. Creativiteit als een van de pijlers onder de doorgaande ontwikkelingslijn.

🗣️ **MARIKE VROOM**

Loes Weites is projectleider Integrale Kindcentra bij Junis. Zij begeleidt kinderopvangorganisaties en scholen die intensiever willen samenwerken, al dan niet binnen een IKC. De ene keer ligt die procesbegeleiding op de uitvoerende laag van schooldirecteur en clustermanager, de andere keer ligt die op bestuurlijk niveau. De rol van Loes in dezen is dat ze in kaart brengt waar beide partijen naartoe willen en met hen schetst hoe ze daar kunnen komen. Vervolgens werken de twee partijen het verder op praktisch niveau uit. 'In Zoetermeer ligt er een gezamenlijke visie op de doorgaande ontwikkelingslijn met de twee onderwijsbesturen Unicoz en Opoz, samen met kinderopvangorganisatie gro-up. Daar hebben we twaalf punten met elkaar opgesteld om naar die doorgaande lijn te gaan. Deze punten fungeren als een leidraad voor mijn begeleiding van schooldirecteuren en clustermanagers in hun samenwerking. Hetzelfde hebben we in Alphen aan den Rijn gedaan waar we met twee schoolbesturen het visiedocument 'Op 1 lijn' ontwikkeld hebben. Ook op gemeentelijk niveau zijn we actief en we nemen daar beleidsmedewerkers mee in de visie die we met schoolbesturen opgesteld hebben.'

NPO-gelden

Voorheen deelden school en kinderopvang de kosten van procesbegeleiding. Loes vertelt dat onderwijs en kinderopvang in de gemeente Zoetermeer vanuit de NPO-gelden subsidie voor

deze rol aangevraagd hebben. De subsidie is toegekend tot eind 2023. 'Dit is door zowel onderwijs als kinderopvang heel positief ervaren. Nu komt er een collega voor gemeente Zoetermeer bij, zodat we nog meer de verbinding gaan zoeken en begeleiden. Dankzij de NPO-gelden worden de kosten gedekt van de begeleiding van alle locatiemanagers en schooldirecteuren in de gemeente.'

Cultuurweken

Een van de thema's waar Junis in de samenwerking met scholen op inzet, is kunst en cultuur. Loes vertelt over de St. Michaëlsschool in Hazerswoude-Dorp die zij begeleidt in IKC-vorming. 'Ik werk samen met de schooldirecteur, de clustermanager en het team langzaam toe naar integrale samenwerking. We zijn met de inhoud aan de slag gegaan en hebben een gezamenlijke visie op kindontwikkeling gerealiseerd. Vorig jaar is daar een samenwerkingsovereenkomst uit voort gekomen. Om dit te vieren hebben we toen aan het begin van het schooljaar een extern bureau ingehuurd, Fort van de Verbeelding, waarbij kinderen zelf muziekinstrumenten gingen maken en bespelen. Aan het eind kwam er een voorstelling met het schoolpleinorkest voor de ouders. Dat project was zowel voor de peuters en de bso als voor de schoolkinderen.'

Het thema kunst smaakte naar meer en kreeg vervolg in de kunstweken, die door het IKC zelf werden georganiseerd. Hier-

→ Serie de Rijke Schooldag Kunst en cultuur als thema in de samenwerking

Kunstweken op peuterstart Pippeloentje van de St Michaëlschool

bij is aangehaakt bij het onlineplatform Kunstweken. In lessen op school, op de bso en de peuterstart werd een kunstenaar centraal gesteld. Kinderen maakten creatieve opdrachten en kunstwerken in lijn met de stijl van die kunstenaar. De lessen werden gegeven door de leerkrachten en pedagogisch medewerkers zelf, vertelt Astrid Bultink, de directeur van de St. Michaëlschool. 'Via de site van Kunstweken kon een kind een eigen onlinemuseum krijgen. Elk mooiste kunstwerk werd ingestuurd en deze werd dan in het onlinemuseum gezet. Het linkje werd doorgegeven aan ouders, opa's en oma's, zodat die allemaal het kunstwerk konden bewonderen. En je kon daar dan ook producten zoals een broodtrommel bestellen, waar dat kunstwerk op geprint was.' Ze vertelt dat er nu ook een idee ligt om twee keer per jaar atelierweken te gaan organiseren. 'Hier kun je ouders met creatief talent bij betrekken. Afgelopen jaren was dat best lastig door corona. Het was toen echt zoeken om de samenwerking goed handen en voeten te geven.'

Gedoe

Dit soort samenwerkingsconstructies geven vaak financieel 'gedoe'. Bij Junis hebben ze daar goede oplossingen voor gevonden. 'Bij alle gezamenlijke projecten werken we toe naar een verdeelsleutel op basis van het percentage kinderen dat gebruikmaakt van opvang of onderwijs. Ook teamuitjes, studiedagen en dat soort acties vallen onder die verdeelsleutel. Wij werken verder ook al regelmatig met combinatiefuncties, waarbij bso-medewerkers ook als klassen- of onderwijsassistent aan de slag gaan. Normaal gesproken werk je dan met een detachee-

'Via de site van Kunstweken kon een kind een eigen onlinemuseum krijgen'

ringsovereenkomst waarbij je btw moet betalen. Maar doordat we een samenwerkingsovereenkomst en een gezamenlijke visie hebben, bestaat de mogelijkheid dat op "kosten voor gemene rekening" te doen. Je moet dan wel een intensieve samenwerking kunnen aantonen. De medewerker is dan bij Junis in dienst en werkt een vast aantal uren voor de school. Er wordt dan een vast percentage gefactureerd aan de school voor het aantal uren dat de medewerker actief is. Dat is btw-vrij.'

Zomerschool

Een andere vorm van samenwerking onder het thema kunst en cultuur is de Zomerschool, die Junis samen met onderwijsorganisatie SCOPE in Alphen aan den Rijn organiseert. 'Dit initiatief is in coronatijd gestart. De plannen lagen er al bij SCOPE, maar door de lockdown kreeg het meer urgentie', vertelt Carola van Gorkum die als coördinator Activiteitenontwikkeling voor Junis werkt. Zij organiseert onder andere overkoepelende workshops voor de bso's en stelt voor alle VE-PeuterStartgroepen van Junis >

→ Serie de Rijke Schooldag

Kunst en cultuur als thema in de samenwerking

ontwikkelingsgerichte workshopprogramma's samen. Sinds drie jaar organiseert ze ook het Zomerschool workshopprogramma voor de kinderen van de SCOPE-scholengroep. 'De eerste editie werd toen georganiseerd omdat kinderen tijdens de lockdown een achterstand opgelopen hadden. Kinderen moesten zich zelf daarvoor aanmelden; ze moesten dus zelf echt graag mee willen doen. Dat was een succes. Nu hebben we alweer de derde editie georganiseerd en daar zijn ook Oekraïense kinderen bij aangesloten.'

Workshopaanbod

De Zomerschool is een programma van twee weken (4,5 dag in de week). 'Het gaat niet om de hele dag leren', vertelt Carola. 'De school verzorgt het ochtendprogramma en dan krijgen de kinderen les in rekenen en taal. Dat gaat niet op de reguliere manier, maar ze werken aan opdrachten die in lijn liggen met hun persoonlijke ontwikkeldoelen. Hierdoor zijn ze beter voorbereid op het nieuwe schooljaar. Kinderen van verschillende scholen van SCOPE zitten bij elkaar, zodat ze ook nieuwe kinderen leren kennen. Ook is er een kindercoach als aanvulling op het team van leerkrachten, die het gesprek met ze aangaat.' Carola organiseert de workshops in de middag. Hierbij put ze uit het Junis-workshopaanbod voor de bso. 'De workshops staan in het teken van talentontwikkeling. Ze worden in kleine groepjes georganiseerd en er wordt gekeken naar het niveau van het kind zodat er stapjes gezet kunnen worden.' De inhoud is geënt op de verschillende ontdekgebieden: wetenschap (onder andere techniek, schei- en natuurkunde), wereldwijs (o.a. voeding, culturen, normen & waarden), creativiteit (waaronder beeldende vorming), expressie (dans, toneel, muziek zoals zingen in een musical en drummen op fitnessballen), natuur, bewegen (onder meer capoeira) en spel.

Keuzepalet

Carola vertelt dat ze destijds samen met de school heeft gebrainstormd over de opzet. 'We hebben goed afgestemd wat zij wilden

'De workshops van de Zomerschool staan in het teken van talentontwikkeling'

en hoe wij bij Junis werken, rekening houdend met onze pedagogische visie. We willen de kinderen van SCOPE ook graag kennis laten maken met voor hen nieuwe en wat meer onbekende activiteiten. In het eerste jaar maakte ik een keuzepalet, daar is toen een programma uitgekomen en daar bouw ik nu op voort. Je wilt natuurlijk niet elk jaar hetzelfde aanbieden.' Carola benadert vervolgens de workshopleiders. 'Als ik weet welk programma het wordt, ga ik alles uitzetten en zorg ik dat er een draaiboek komt met gegevens van de workshopleiders. Tijdens de Zomerschool kan de schoolcoördinator zo zelf contact leggen met de workshopleider, mocht dit nodig zijn. Daar zit ik dan niet meer tussen. Als een workshopleider ziek wordt, probeer ik alsnog vervanging te vinden. Er is daarnaast ook nog een back-upprogramma van school dat ze kunnen inzetten.'

GOAB-middelen

De gemeente financiert de Zomerschool van SCOPE vanuit de GOAB-middelen, vertelt Jacqueline van Leeuwen, clusterdirecteur Primair Onderwijs bij de SCOPE scholengroep. 'Kinderen hoeven hiervoor geen extra bijdrage te betalen.' SCOPE betaalt de workshopleiders maar Junis stuurt geen factuur voor het organiseren van de workshops. Carola vertelt dat Junis dit aanbod doet in het kader van een goede en brede samenwerking met SCOPE. 'Wij doen als tegenprestatie aan marketing voor Junis', zegt Jacqueline. 'Zo vragen we ouders of ze door Junis benaderd mogen worden en in alle communicatie over de Zomerveken vermelden we Junis als partner.'

Trommelen tijdens de Zomerschool

→ Serie de Rijke Schooldag Kunst en cultuur als thema in de samenwerking

Muziekles tijdens de Zomerschool

WAT IS PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0 tot 13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel. Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. In deze zesdelige serie wordt elke keer een thema uitgewerkt en staan voorbeelden van dagarrangementen van een kindcentrum, school of kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden zijn altijd bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe onderwijs en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling stimuleren en faciliteren.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: een nieuwe entiteit, één visie, brede doelen en een breed aanbod, leren op maat, één team met verschillende professionals, het kindcentrum als lerende gemeenschap, kind nabijge hulp, ouders en kinderen denken en doen mee, en de hele dag, het hele jaar door.

Zie: <https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf>

Voorsorteren

Loes vult aan: 'Deze Zomerschool is ontstaan vanuit de behoefte aan kennis en contacten die de school niet heeft, maar wij wel. Doordat die samenwerking al zo intensief is, ontstaan er steeds meer van dit soort initiatieven. Daarvoor zou je op den duur wel onze pedagogisch medewerkers met bijzondere talenten, hobby's of aanvullende opleiding willen inzetten, maar dat is nu lastig vanwege het personeelstekort. Je kunt je voorstellen dat onze inzet voor de Zomerschool ook een standaardaanbod gaat opleveren door het hele jaar heen in het kader van de rijke schooldag. Daar zijn we op aan het voorsorteren: Wat betekent dit voor beide partijen en hoe kun je van 1+1 een 3 maken? Hoe kun je vanuit je eigen expertise het beste voor het kind aanbieden?'

'Samenwerking is goed voor beide partijen en ook goed voor kinderen', vervolgt ze. 'Je biedt ieder iets vanuit je eigen expertise waarbij je het kind verder kan helpen. Het belang van het kind is de onderliggende basis voor deze samenwerking. Kinderen zien op school en tijdens workshops dezelfde mensen terug. We zijn er voor hetzelfde kind. Op bestuurlijk niveau hebben we gesprekken en kijken we naar locaties en hoe we de samenwerking een stap verder kunnen brengen. Het is belangrijk om te laten zien hoeveel kennis en ervaring je als kinderopvangorganisatie hebt in alle rollen en mensen in je organisatie om de doorgaande lijn aan te kunnen bieden. Je hoeft het wiel niet opnieuw uit te vinden. Hoe kun je elkaar hierin vinden in plaats van tegenover elkaar te gaan staan en elkaar als concurrent zien? Wij zijn samenwerkingspartners. Als we naar een situatie gaan waarbij bso toegankelijk wordt voor alle kinderen, omarmen wij dit. Hoe mooi zou het zijn als we er met intensieve samenwerking voor alle kinderen uit de wijk zijn?' <

Serie De rijke schooldag

SPORT ALS *thema in de samenwerking*

*Beweging op een rijke schooldag is meer dan een uitgebreide les bewegingsonderwijs. Zo kan de tussenschoolse opvang een mooi moment zijn om te werken aan de motorische ontwikkeldoelen. En via spellen leren kinderen samenwerken, problemen oplossen en zo veel meer. Twee inspirerende voorbeelden van **de rol van sport in de rijke schooldag**. De vijfde aflevering in de serie van PACT voor Kindcentra.*

🔗 LILIAN ROOS EN MARIKE VROOM 🧠 HUMANKIND

‘Doorzetten, initiatief nemen, keuzes maken, samenwerken, probleemoplossend denken en creatief zijn: in sporten zitten zo veel belangrijke ontwikkeldoelen’, stelt Chris Merkx, directeur van Sport IKC Het Startblok in het Gelderse Westervoort. ‘Mede door het beoefenen van sport kunnen kinderen zich deze en andere vaardigheden spelenderwijs eigen maken. Vandaar dat sport voor onze organisatie een belangrijk speerpunt is.’ Binnen Integraal Kindcentrum Het Startblok wordt het opvanggedeelte georganiseerd door opvangorganisatie Zonnekinderen. Die samenwerking bevalt goed. ‘We werken samen op het gebied van personeel, rooster, planning en de inspectie van de GGD.’ De visie van beide organisaties komt overeen, stelt Chris: ‘Gezondheid en beweging zijn belangrijke speerpunten. Zonnekinderen heeft een sportcoach. Wij hebben twee vakleerkrachten voor bewegingsonderwijs. Zij overleggen regelmatig met elkaar om kennis uit te wisselen en de sport- en bewegingsactiviteiten op elkaar af te stemmen.’

Sportfolio

Binnen de school krijgen de kinderen twee uitgebreide lessen bewegingsonderwijs van anderhalf uur per week. Een binnenles en een buitenles, waar de kinderen geïnspireerd worden tot meer buitenspelletjes. Chris: ‘Denk aan spellen zoals stoeperanden,

waarbij weinig materiaal nodig is. We zien die spellen later terug tijdens het vrij buitenspelletjes. Bij ons is buitenspelletjes erg gevarieerd en creatief. We hebben ook veel materialen, zoals tennisrackets en frisbees, waar we gezamenlijk met Zonnekinderen in geïnvesteerd hebben. Omdat dezelfde materialen beschikbaar zijn tijdens opvangtijd en schooltijd kunnen de kinderen erop voortborduren en elkaar inspireren.’

Daarnaast werkt IKC Het Startblok met Sportfolio’s. ‘Ieder kind heeft een Sportfolio’, vertelt Chris, ‘waarin de tien bewegingsdoelen van “De schijf van 10” worden gevolgd: de motorische leerdoelen van het Athletics Skills Model. Leerlingen vanaf groep 3 worden hierin betrokken. Neem een bewegingsdoel als “rollen”. Dit begint bij baby’s met omrollen. Maar een wat ouder kind wil op een gegeven moment een salto leren. Dan zal hij eerst goed moeten werken aan de koprol en daarna opbouwen naar een salto. Elke stap wordt door leerkrachten of pedagogisch medewerkers geregistreerd. Toch is het echt wat anders

‘Het daagt dus echt uit tot vernieuwing en variatie in het spel’

→ Serie de Rijke Schooldag

Sport als thema in de samenwerking

dan een volgsysteem, omdat de kinderen er zelf bij worden betrokken. Ze leren hoe ze aan doelen kunnen werken en zijn trots op het behaalde resultaat.'

App

Uiteindelijk wil het IKC gaan werken met een app. Chris: 'We willen dat kinderen en leerkrachten "bewijs" van behaalde bewegingsdoelen kunnen uploaden in het Sportfolio. Dit kunnen

bijvoorbeeld foto's of filmpjes zijn van het kind in actie. Daarmee wordt het ook nog eenvoudiger om te werken met een doorgaande leerlijn: ook in opvangtijd kunnen kinderen aan doelen werken en ze afvinken.'

Voor de kleuters werkt IKC Het Startblok met Motorisch Remedial Teaching. 'We registreren als er bijvoorbeeld kinderen zijn met angst voor vallen, extra moeite hebben met vangen en gooien of een ander bewegingsdoel lastig vinden', legt Chris uit.

HET FIT & FUN-TEAM

Marieke Wierink en Anja Pen werken beiden voor het Team Onderwijs en Opvang Samenwerking (TOOS) van Humankind, een landelijke organisatie voor kinderopvang. Binnen dit expertisecentrum verzamelen ze best practices, vormen ze een vraagbaak en ondersteunen ze vestigingsmanagers en schooldirecteuren die met elkaar samenwerken.

Een mooi initiatief van Humankind dat kan worden ingezet in de rijke schooldag is het Fit & Fun-team. Anja: 'In de regio Enschede verzorgt ons Fit & Fun-team sportactiviteiten voor peuters en kinderen op de bso. Het Fit & Fun-team komt binnen de regio een activiteit bieden op verschillende locaties. Ze kunnen in de ochtend bijvoorbeeld boventallig een activiteit bieden voor peuters en dan vervolgens de hele middag op de bso werken als pedagogisch medewerker. Hiermee kun je medewerkers weer mooie contracten bieden. En de laatste jaren worden er ook activiteiten door dit team onder schooltijd gedaan.'

Marieke vertelt dat het accent ligt op beweegactiviteiten met afwisselende spelvormen. 'Het Fit & Fun-team is heel inventief. Dat kunnen bokswerkshops zijn, boogschieten, originele balspelletjes of iets met muziek waar kinderen op kunnen dansen; het is heel breed. Deze activiteiten worden ook ingezet op scholen. Als een IKC bijvoorbeeld een gezamenlijke sportdag wil organiseren, dan kan dit team worden ingevlogen.' Ze vertelt dat de Fit & Fun-teamleden erg enthousiast zijn en ook veel filmpjes voor YouTube maken. (Zie het YouTubekanaal Studio Fit & Fun, red.) Ook leerkrachten en ouders worden betrokken bij deze activiteiten; er zijn bijvoorbeeld ook ouder-kindchallenges. Marieke vertelt hoe dit concept wordt ingezet voor de rijke schooldag (programma School en omgeving). 'Kinderen uit groep 1 en 2 kunnen meedoen met de beweegactiviteiten voor peuters buiten. Of een paar kinderen uit de kleutergroep die motorisch wat meer gestimuleerd moeten worden, sluiten aan en kunnen extra oefenen. Een andere optie is het toevoegen van taal aan het bewegen; dit zijn combi's die ook onder schooltijd aangeboden worden door medewerkers van het Fit & Fun-team.' Na het regionale succes rond Enschede wordt dit concept landelijk uitgerold over alle regio's.

>

→ Serie de Rijke Schooldag Sport als thema in de samenwerking

'In groepjes gaat de onderwijsassistent met deze kinderen extra oefenen. De onderwijsassistent heeft namelijk ook een sportachtergrond. Op die manier krijgen deze kinderen remedial teaching en voorkomen we latere problemen in hun motorische ontwikkeling. Maar het is meer dan remedial teaching. Het werkt vooral preventief voor latere achterstanden.'

Klimmuur

Verder lopen of rennen alle leerlingen een 'weekly mile'. 'Elke groep loopt wekelijks een afstand', zegt Chris. 'Naast dat het natuurlijk gezond is om buiten te sporten, ervaren de kinderen dat ze door trainen hun prestaties verbeteren. Verder werken alle leerkrachten veel met bewegend leren, iets wat steeds meer wordt toegepast in reken- en taalonderwijs. Wij ondersteunen dat met energizers, circuits of spellen. En in opvangtijd gaan de kinderen regelmatig naar sportclubs.'

Thema- en sportactiviteiten worden goed afgestemd tussen school en opvang. Chris: 'Door goed overleg vullen we elkaar goed aan en inspireren we elkaar. Hiervoor is het belangrijk om de juiste mensen aan te nemen met een sportachtergrond. Als zij enthousiast zijn, komen er veel ideeën en initiatieven. Ik geef veel uit handen aan onze vaste vakleerkracht bewegingsonderwijs. Het is fijn als iemand het sportdeel coördineert en kennis, inspiratie en ideeën inbrengt voor de hele organisatie.'

Dynamische schooldag

Naast dat het onderdeel sport goed loopt, wordt er continu vernieuwd. 'We blijven met elkaar brainstormen hoe we beweging nog meer binnen onze organisatie kunnen stimuleren', vervolgt Chris. 'We willen in onze gangen bijvoorbeeld hinkelbanen en misschien wel een klimmuur. We hebben subsidie aangevraagd

'Buitenspelen is ongestructureerder dan een les bewegingsonderwijs'

bij het fonds voor Sportstimulering om te onderzoeken hoe we de "dynamische schooldag" nog beter kunnen inrichten. Ook hebben we een aanvraag uitstaan voor ondersteuning van het Sportakkoord Westervoort voor een activiteit. Dit loopt via de gemeente. Het loont erg de moeite om te kijken welke potjes er zijn op het gebied van sport en beweging. De "dynamische schooldag" en beweging op school zijn erg actueel op dit moment. Er wordt veel geld in gestoken om dit extra te stimuleren.' Ook maakt Het Startblok gebruik van de expertise van ouders. 'We zijn bezig met een aanvraag voor een buitensport-activiteit via een ouder van school die werkt bij een sportclub. Het is goed en belangrijk om de kennis en kunde van ouders te benutten.'

Sportbox tijdens tso

Bso Mirakel in Hilversum, onderdeel van Bink kinderopvang, verzorgt voor vijf scholen de tussenschoolse opvang (tso). 'Tijdens vergaderingen bespreken we dat we best meer konden bieden tijdens deze overblijfmomenten behalve een oogje in het zeil houden', vertelt sportleider Stef Kaashoek. 'Als we meer met sport en spel zouden doen, was er ook minder verveling en uitdagend gedrag bij de leerlingen, zo bedachten

→ Serie de Rijke Schooldag

Sport als thema in de samenwerking

we. Toen ontstond het idee voor sportboxen. Ik kreeg de taak om vijf boxen met spelmaterialen samen te stellen. Hierin zitten uiteenlopende materialen, van diabolos tot hockey-sticks. Het idee is dat de kinderen de materialen kunnen verkennen en de tso-medewerkers spellen kunnen opzetten en begeleiden.'

Op die manier doet de tso meer dan simpelweg kinderen bezighouden, maar worden ze motorisch uitgedaagd en leren ze nieuwe buitenspellen. 'Bij het samenstellen van de boxen ben ik uitgegaan van de leerlijnen beweging in het primair onderwijs, zoals mikspellen, afgooispellen, doelspellen enzovoort. Zo vormen we een mooie aanvulling op de scholen. Tijdens het buitenspellen werken de kinderen dus aan dezelfde bewegingsdoelen als tijdens de lessen bewegingsonderwijs.' De inhoud van de vijf boxen is verschillend. Wekelijks worden de boxen omgewisseld, zo hebben alle scholen elke week weer een nieuwe box en is er weer nieuw spelmateriaal voor de kinderen om te verkennen. 'Het daagt dus echt uit tot vernieuwing en varia-

tie in het spel van de kinderen', stelt Stef, 'en dus om motorisch nieuwe uitdagingen aan te gaan.'

WAT IS PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0 tot 13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel.

Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen en dergelijke wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. In deze zesdelige serie wordt elke keer een thema uitgewerkt en staan voorbeelden van dagarrangementen van een kindcentrum, school of kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden zijn altijd bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe onderwijs en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling stimuleren en faciliteren.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: een nieuwe entiteit, één visie, brede doelen en een breed aanbod, leren op maat, één team met verschillende professionals, het kindcentrum als lerende gemeenschap, kindnabije hulp, ouders en kinderen denken en doen mee, en de hele dag, het hele jaar door.

Zie: <https://www.pactvoorkindcentra.nl/images/pdf/190327-Wat-is-een-kindcentrum.pdf>

Sportleiders

De kinderopvangorganisatie heeft geïnvesteerd in de materialen die in de boxen zitten, maar verdient dit terug doordat de scholen betalen voor de boxen. Stef: 'De scholen waar wij de tso voor verzorgen, kunnen kiezen of ze de boxen erbij willen. Willen ze dat, dan betalen ze hier extra voor. Tot nu toe wil elke school het. Voor scholen is het een interessante extra dienst, omdat het de schooldag voor de kinderen verrijkt. Scholen zijn zich hier bewust van. Leerkrachten hebben meestal geen tijd om spellen op te zetten tijdens het buitenspellen.'

Vanuit BSO Mirakel in Hilversum werken veel sportleiders daarnaast ook in de tso. 'Zij kennen dus de spellen die je met de materialen kunt doen', vertelt Stef. 'Zij kunnen gemakkelijk input leveren aan de kinderen, waardoor hun buitenspel dynamischer wordt. Bij organisaties waar dit niet het geval is, zou je nog instructiekaarten kunnen toevoegen aan de boxen. Daarnaast is het juist ook leuk als de kinderen hun eigen spel verzinnen met de materialen. In de eerste ronde dat de boxen rondgaan, laat ik de kinderen vooral de materialen zelf verkennen. Als ze dan voor de tweede keer de boxen krijgen, begin ik met het opzetten van spellen.'

Duurzaam

Verder geeft Stef nog als tip dat het belangrijk is om duurzame materialen te kiezen. 'Er wordt buiten intensief mee gespeeld en het gaat langs verschillende scholen', zegt hij. 'We merken dat er best vaak iets kapot gaat of zoekraakt. Buitenspellen is ongestructureerder dan een les bewegingsonderwijs. Niks is verplicht en er is meer vrijheid. Daarom is het handig om een goed systeem te hebben om de boxen compleet te houden.' Stef merkt dat voor de sportleiders en pedagogisch medewerkers de tso veel leuker is geworden, omdat ze echt wat met de kinderen doen in plaats van politieagentje spelen. Stef: 'Er zijn veel minder conflicten tussen leerlingen en ze hebben meer plezier.' <

Serie de Rijke Schooldag

NAAR EEN gezonde leefstijl

Er komt steeds meer aandacht voor een gezonde leefstijl. Veel brede scholen en IKC's zijn actief op dit gebied: van gezonde voeding en beweegbeleid tot een gezond binnenklimaat. De zesde en laatste aflevering in de serie van PACT voor Kindcentra.

📍 **MARIKE VROOM** 📍 **MOVARE - DE SCHATGRAVER**

Zeven jaar geleden startte in de Limburgse gemeente Parkstad het project De Gezonde Basisschool van de Toekomst. Onderwijsstichting MOVARE was een van de vier partijen die dit project startten en Kinderopvang Parkstad was er als de kippen bij om ook voor de jongste kinderen een gezonde leefstijl te stimuleren. Onderwijs en kinderopvang gingen samenwerken en dit kreeg vorm in Brede School De Schatgraver. Linda Virdis is er directeur en vertelt dat dit project deel uitmaakt van het Voorlopertraject van de Rijke Schooldag. 'Vanaf het begin hebben we ingezet op het geven van gezonde voeding en een beweeguur tijdens de tussenschoolse opvang dat door de pedagogisch medewerkers van de kinderopvang wordt uitgevoerd.'

Schijf van Vijf

Ilona Steinbusch, locatiemanager van Kinderopvang Parkstad op De Schatgraver, vertelt hoe dat in zijn werk gaat. 'Elke klas krijgt een eigen gevarieerd lunchbuffet met producten uit de supermarkt. Deze wordt samengesteld op advies van de GGD: 80 procent van de producten komt uit de Schijf van Vijf van het Voedingscentrum. De rest kan bijvoorbeeld een traktatie zijn of een proefproduct om kinderen ergens kennis mee te laten maken, bijvoorbeeld granaatappeltjes. Er worden geen warme maaltijden geserveerd, maar brood met rauwkost en groenten.'

Kinderen nemen niets mee van huis, vult Linda Virdis aan. 'Ze krijgen in de ochtendpauze fruit. In de kleutergroepen wordt dat samen met kinderen gesneden en gegeten. Kleuters krijgen hun lunch ook op een bord op tafel geserveerd. Oudere kinderen mogen bijvoorbeeld een appel mee naar buiten. Alle kinderen drinken water. Behalve dat het gezond is, creëert deze aan-

Brede School De Schatgraver heeft 450 leerlingen en 14 groepen. Van onderwijsstichting MOVARE zijn er nu 8 Gezonde Basisscholen van de Toekomst. De kinderopvang heeft een groep 0-2 en 2-4 jaar, een aparte peutergroep en twee groepen bso. De leerkrachten vallen onder Linda Virdis en de pedagogisch medewerkers onder locatiemanager Ilona Steinbusch. Voor het gezamenlijk deel rond voeding en beweegactiviteiten is een coördinator aangesteld die wordt bekostigd vanuit subsidie, school en kinderopvang. De coördinator is de verbindende schakel die de voeding bestelt, overzicht houdt op de beweegactiviteiten en aanspreekpunt is voor de ouders. Daarnaast heeft Kinderopvang Parkstad een sportcoördinator in dienst die de materialen klaarzet en de pedagogisch professionals begeleidt.

→ Serie de Rijke Schooldag Naar een gezonde leefstijl

pak ook kansengelijkheid, want alle kinderen krijgen nu hetzelfde aanbod.'

Traktatiebeleid

In de kinderopvanggroepen is het anders georganiseerd, vertelt Ilona. 'Wij krijgen geen gevulde boxen maar kopen zelf in. En natuurlijk ook volgens de Schijf van Vijf. De basisschool heeft een verlengde schooldag en kinderen komen pas om half vier bij de bso. Dan krijgen ze rauwkost of een gezond tussendoortje zoals yoghurt met granola. Een enkel keertje zien we dat kinderen iets ongezonds bij zich hebben, maar dat blijft dan gewoon in de tas. Je kunt het niet honderd procent verhinderen, maar je kunt hier wel alert op zijn.' De kinderopvang deelt ook het traktatiebeleid van school, namelijk: er wordt niet getrakteerd. 'We vieren het feest op een andere manier en daar groeien kinderen gewoon mee op.' Linda vertelt dat ze wel eens per jaar een meester/juffendag hebben waar getrakteerd wordt. 'Het is niet dat we nooit iets lekker aanbieden, maar doen het af en toe bewust. Je moet het niet verbieden.' Ilona vertelt lachend dat ze een keer een zomerfeest met frietkraam hadden. 'De kinderen kwamen ons erop wijzen dat het niet gezond is. Maar af en toe mogen ze best

'Alle kinderen krijgen nu hetzelfde aanbod'

wat lekkers dat minder gezond is. Je moet niet te rigide worden. We leren kinderen gezonde keuzes te maken.' Ze vertellen dat de ouders bij de start stap voor stap zijn meegenomen in het beleid. Linda: 'De omslag heeft wel wat voeten in aarde gehad, maar we zijn nu zes jaar verder en ouders weten niet beter. Ze kiezen vaak ook specifiek voor dit concept. Soms zijn er eetpatronen thuis die op school naar voren komen, zoals een kind dat zegt alleen brood met chocopasta te lusten. Samen met ouders, GGD en eventueel de leerkracht gaan we in gesprek om te kijken wat hier achter zit en hoe we dat gezamenlijk kunnen oppakken.'

Externe partijen

Tijdens de schooldag is veel beweging ingebouwd. Naast het verplichte uur gymles per week hebben de schoolkinderen een verlengde tussenschoolse opvang van anderhalf uur. De >

→ Serie de Rijke Schooldag Naar een gezonde leefstijl

‘Het gaat ook om sociale contacten, welbevinden en burgerschap’

klassen krijgen een half uur om te eten, een kwartier vrij spel en een beweegactiviteit van drie kwartier. De beweegactiviteiten worden deels uitgevoerd door pedagogisch medewerkers van Kinderopvang Parkstad, samen met vrijwilligers. Ilona vertelt dat ze na de herfstvakantie zijn gestart met het inschakelen van externe partijen die expertise hebben op het gebied van sport en spel. ‘Zo worden nu ook dans- en musicallessen en zelfverdediging gegeven aan een klas. Deze lessen gaan in roulatie, zodat alle klassen aan de beurt komen. Daarnaast maken we gebruik van de diensten van The MoveFactory, die door de gemeente betaald wordt. The MoveFactory levert de plannings en draaiboeken voor passende beweegactiviteiten aan voor de tso en gymlessen van school. Wij zijn er zelf niet in geschoold en het is prettig om professionele ondersteuning te hebben.’

Bredere Rijke Schooldag

Linda vertelt dat de beweegactiviteiten zo veel mogelijk buiten plaats vinden waarbij de groepen verdeeld worden over verschillende plekken, zoals het schoolplein, een gymzaal en het bos op loopafstand. ‘Je wilt de kinderen zo veel mogelijk ruimte bieden.’ Met de inzet van bso-medewerkers voor de beweegactiviteiten tijdens de lunchpauze kan Kinderopvang Parkstad hen contracten van 30-32 uur bieden. ‘Voor hen ook veel aantrekkelijker’, zegt Ilona. Uiteindelijk willen ze toe naar het idee van een bredere Rijke Schooldag waarbij niet alleen bewegen maar ook talentontwikkeling gedurende de hele dag worden aangeboden. Linda vertelt dat ze met de gemeente in gesprek zijn en er een sociale kaart gemaakt wordt. ‘Ook voor de Rijke

SPORTEN MET JE HOOFD

Hiske de Koning is directeur van IKC Samenwijs in Vlaardingen, onderdeel van de integrale organisatie Wijzer in opvang en onderwijs. Het gezondheidsbeleid op dit IKC rust op drie pijlers: een programma voor sociale veiligheid, gezonde voeding en een gezond binnenklimaat. Voor het veilig leerklimaat wordt gebruikgemaakt van het programma Move a-Head. ‘Het is eigenlijk sporten met je hoofd en denken in beweging’, vertelt Hiske. Ze werken vanaf de jongste groepen met de drie begrippen Respect, Veiligheid en Vertrouwen. Respect betekent: we houden ons aan de afspraken. Veiligheid betekent: we lachen elkaar niet uit. Vertrouwen betekent: we zijn eerlijk. ‘Ze leren dit vanaf groep 1, maar we gaan de peuters hier ook meer bij betrekken. Het doel is dat kinderen van jongs af aan leren hoe we met elkaar omgaan en dat we kinderen afleveren die zorgzaam naar elkaar en de maatschappij zijn.’ Dit programma geeft handvatten om met belemmeringen om te gaan. Leerlingen leren mentale, emotionele en sociale vaardigheden en overtuigingen. Leerkrachten begeleiden dit volgens de filosofie van Move a-Head. ‘Wij gebruiken judo en gym als middel. Leren wordt zo leuker en effectiever. Het resultaat is dat kinderen in hun hoofd sterker worden, zich socialer gedragen en hierdoor makkelijker presteren. Hierdoor werken we actief aan een veilig klimaat, vanuit preventie. Ze leren er eigenlijk op een vreedzame manier ‘vechten’. Hoe ouder ze worden, hoe meer ze leren om met conflicten om te gaan. Daar horen termen bij die iedereen kent en hanteert. Zo spreek je dezelfde taal en werk je aan een veilig klimaat. We zien nu dat kinderen heel goed samen een ruzie kunnen oplossen.’ Naast dit programma start het IKC in januari een pilot bewegend leren.

De tweede pijler is gezonde voeding. ‘We bieden geen lunch aan; kinderen nemen zelf eten mee maar dat moet wel aan onze eisen voldoen. Dat betekent minimaal één hartige boterham, groente en fruit. De tussendoortjes zijn altijd groente en fruit. We doen ook vaak mee aan een Europees fruitprogramma en dan kunnen wij een aantal maanden per jaar gratis fruit geven.’ Het meenemen van gezond eten gaat negen van de tien keer goed, vertelt Hiske. ‘Als ze ongezonde dingen mee hebben, gaat dat ter rug de tas in en krijgen ze wat van ons.’ Kinderen krijgen schoolbidons waaruit ze water drinken. Vanaf groep 5 mogen ze hun eigen bidon meenemen.

Een lastig punt is een gezond binnenklimaat. ‘Al voor corona hadden we CO₂-meters, we zitten namelijk in een vrij oud gebouw. Mensen kregen hoofdpijn. Hier staat regelmatig alles open, maar dat is niet altijd voldoende. We vinden een gezond binnenklimaat belangrijk, ook omdat kinderen zich anders niet goed kunnen concentreren. We ventileren vaak en zetten ramen en deuren open. Dat is in de winter soms koud, ja. We doen ons best om het binnenklimaat zo gezond mogelijk te houden, binnen de mogelijkheden van het gebouw en de temperatuur buiten. We stimuleren kinderen om een warme trui aan te trekken, zodat ventileren in de winter ook nog kan. We gaan naar een nieuw gebouw waar de ventilatie goed geregeld zal zijn, maar dat duurt nog wel wat jaartjes.’

→ Serie de Rijke Schooldag Naar een gezonde leefstijl

schooldag willen we inventariseren wat hier in de buurt beschikbaar is aan verenigingen en expertise. Je zou in dat kader ook liever één persoon de hele dag in huis hebben in plaats van verschillende mensen die een of twee uurtjes langskomen. Dan wordt zo iemand lid van een heel team. Dat zijn ontwikkelingen die ook in de toekomst wat moois kunnen brengen. De Gezonde Basisschool is meer dan bewegen en voeding. Het gaat ook om sociale contacten, welbevinden en burgerschap. En om culturele en muziekactiviteiten. Dit zijn we ook weer verder aan het verkennen. We willen een gevarieerd aanbod creëren waarin het ontdekken van de passie van kinderen en hun talentontwikkeling centraal staan.'

Bijdrage

Ondanks dat de gemeente flink subsidieert, betalen ouders een bijdrage van € 1,75 voor de lunch en het beweegaanbod. Linda: 'Dat bedrag is in het verleden afgestemd met ouders en is al jaren hetzelfde; dit moet te doen zijn voor ouders. Mochten ouders het echt niet kunnen betalen, dan kunnen ze een aanvraag doen bij de stichting Leergeld. Er is altijd een vangnet.' Ze vertelt dat het programma niet verplicht is, maar dat 95 procent van de kinderen meedoet. Dit programma is nu voor vijf jaar

'Het is niet iets wat je er even bij doet'

vastgelegd en geeft daarom voor de komende jaren zekerheid aan de brede school.

WAT IS PACT?

PACT voor Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0 tot 13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Een omgeving waarin professionals met plezier werken en ouders, kinderen en medewerkers samen optrekken. Kernwaarden hierbij zijn inclusief, integraal en interprofessioneel.

Belangrijk onderdeel van zo'n omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen en dergelijke wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Zo krijgt de brede talentontwikkeling van kinderen vorm. In deze zesdelige serie wordt elke keer een thema uitgewerkt en staan voorbeelden van dagarrangementen van een kindcentrum, school of kinderopvang-/bso-locatie. Deze voorbeelden zijn altijd bouwstenen van een geheel: een breed aanbod dat je ieder kind gunt. In deze serie laten we zien hoe onderwijs en buitenschoolse opvang gezamenlijk brede talentontwikkeling stimuleren en faciliteren.

De negen bouwstenen van een kindcentrum

Het Kohnstamm Instituut onderzocht voor PACT voor Kindcentra wat typerend is voor kindcentra. Kindcentra zetten daartoe negen bouwstenen in: een nieuwe entiteit, één visie, brede doelen en een breed aanbod, leren op maat, één team met verschillende professionals, het kindcentrum als lerende gemeenschap, kind nabije hulp, ouders en kinderen denken en doen mee, en de hele dag, het hele jaar door.

Onderzoek

De gezonde aanpak van de brede school wordt gevolgd door de universiteit. Linda: 'Dat onderzoek laat gunstige effecten zien op het lichaamsgewicht en sociaal gedrag van kinderen. Er is minder ruzie op het schoolplein en het zorgt voor kansengelijkheid van kinderen. Iedereen krijgt hetzelfde. Vanuit de brede school gezien is het een grote meerwaarde dat je dat kunt bieden.' Er zijn ook kinderen van wie de ouders geen sportclub kunnen betalen, vertelt Ilona. 'Maar door dit programma krijgen ze ook een mooi aanbod van lessen. Binnen school wordt veel aangeboden; alleen daar al beweeg je voldoende. En kinderen hebben er heel veel plezier, er wordt actief meegedaan.'

Linda vindt wel dat dit concept veel vraagt van een organisatie: 'Het is niet wat je er even bij doet. Het moet een integraal onderdeel worden van je brede school. We hebben ook onze ups en downs en lastige situaties zoals met het personeelstekort. Dat betekent dat je soms moet bijstellen. En natuurlijk willen we doorontwikkelen. We hebben er allemaal baat bij om kinderen in Limburg deze gezonde start te geven en kansen te bieden. Een gezonde leefstijl is een bewezen middel dat preventief werkt. Het is een verhaal van de lange adem om een trendbreuk te realiseren in deze regio, met als doel een gezonde generatie.' <

→ **Bijlage**

Een rijke schooldag

Position paper
Platform Kindcentra

Een rijke schooldag

Position paper Platform Kindcentra

“Als onderdeel van een brede aanpak van bestrijding van armoede in kwetsbare wijken door gemeenten investeren we in een rijke schooldag, waarbij scholen zelf bepalen wat zij nodig achten om de kansenongelijkheid te verkleinen. Te denken valt aan begeleiding bij huiswerk, sport en cultuur, samenwerking met plaatselijke verenigingen en bibliotheken. We beginnen bij de scholen waar de nood het hoogst is.”

‘Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst’
Coalitieakkoord 2021-2025, VVD, D66, CDA en ChristenUnie

April 2023

Platform Kindcentra

35

Inzet Platform Kindcentra

Het Platform Kindcentra juicht de plannen uit het regeerakkoord rondom de rijke schooldag toe, de rijke schooldag kán immers een belangrijke bijdrage leveren aan de brede en rijke ontwikkeling van álle kinderen, mits goed uitgewerkt. Het platform doet in dit position paper een aantal aanbevelingen voor een succesvolle en duurzame realisatie van een rijke schooldag voor alle kinderen.

Een rijke schooldag

Een rijke schooldag maakt het mogelijk om aan te sluiten op de talenten van kinderen, onderwijstijd en opvangtijd te mengen, een goede balans te vinden tussen inspanning en ontspanning en om burgerschapsvorming door school en kinderopvang samen nieuwe inhoud te geven. Wat als we een team maken van pedagogisch medewerkers, leerkrachten en andere experts, een mix van mensen met een mbo-, een hbo- en een wo-opleiding die samenwerken aan de ontwikkeling van kinderen? Kinderen hebben baat bij de diversiteit aan expertises. Ga niet uit van een blauwdruk bij de rijke schooldag maar kijk wat kinderen, ouders en teams nodig hebben, bouw voort op dat wat er al is en zorg voor de juiste randvoorwaarden.

Aanbevelingen aan rijksoverheid en gemeenten

- Definieer het begrip rijke schooldag.
- Zet de middelen zodanig in dat alle kinderen die geen recht hebben op kinderopvang er gebruik van kunnen maken.
- Zorg voor mogelijkheden om schooltijd, 'rijke schooldagtijd' en bso-tijd te combineren tot één dagprogramma.
- Maak werk van samenwerking tussen kinderopvang en onderwijs.

Aanbevelingen voor de praktijk

- Zoek op basis van gelijkwaardigheid samenwerking tussen kinderopvang en primair onderwijs zowel vanuit de praktijk als op bestuurlijk niveau.
- Investeer in interprofessionele samenwerking.
- Geef aandacht aan kind nabij zorg.
- Gebruik de expertise en faciliteiten vanuit sport, cultuur, zorg en welzijn en uit de wijk.

→ Een rijke schooldag

De rijke schooldag heeft als doel kinderen een veilige en ontwikkelrijke omgeving aan te bieden. Deze periode kan immers nooit meer worden overgedaan en is bepalend voor de rest van het leven van het kind. Het Platform Kindcentra heeft zich de afgelopen jaren hard gemaakt voor een ontwikkelomgeving voor kinderen van 0-13 jaar, waarin ieder kind meetelt, meedoet en leert, ongeacht herkomst, mogelijkheden en beperkingen. Belangrijk onderdeel van een dergelijke omgeving voor kinderen is het dagarrangement, waarin het leren van taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, sport, cultuur en gezondheid. Dagarrangementen¹ zijn onder meer ontstaan uit de adviezen van de Commissie Dagarrangementen (ministerie SZW) uit 2002 en uit de verplichting van scholen om vanaf 2007 een samenwerking aan te gaan met de buitenschoolse opvang (bso): de motie Van Aartsen-Bos. De rijke schooldag bouwt hierop voort.

Kwalitatieve slag

Al in 2013 stelde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)² dat onderwijs en kinderopvang een kwalitatieve slag moeten doormaken om de burgers van de toekomst op te leiden. Kinderen hebben andere competenties nodig voor de samenleving van de toekomst, daarin begeleid, ondersteund en uitgedaagd door een interprofessioneel team. Het Platform Kindcentra pleit voor het invullen van de rijke schooldag vanuit een gelijkwaardige samenwerking tussen kinderopvang³ en onderwijs (zie ook de ambitie in het regeerakkoord om de samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang te versterken). Het meer fluide maken van de scheidingen tussen deze twee sectoren levert nieuwe kansen op voor kinderen. Anno 2022 is het lerarentekort groot, evenals het tekort aan pedagogisch medewerkers, de werkdruk is hoog,

de kwaliteit van het onderwijs staat onder druk, het curriculum vraagt om actualisatie⁴, kinderen hebben door corona achterstanden opgelopen⁵ én de kansenongelijkheid groeit. Al deze ontwikkelingen maken het anders organiseren van een dag voor kinderen noodzakelijk, veel meer in een interprofessionele setting.

Als we nu eens de handen ineen zouden slaan? Wat als we een team maken van pedagogisch medewerkers, leerkrachten en andere experts, een mix van mensen met een mbo-, een hbo- en een wo-opleiding die samenwerken aan de ontwikkeling van kinderen? Kinderen hebben baat bij de diversiteit aan expertises. Een rijke schooldag verrijkt de mogelijkheid om aan te sluiten op de talenten van kinderen, om onderwijstijd en opvangtijd (bso) te mengen, om een goede balans te vinden tussen inspanning en ontspanning⁶. De samenwerking tussen kinderopvang en onderwijs rondom een rijke schooldag draagt positief bij aan de werkomgeving voor professionals. Er komt meer afwisseling in de dag, er kunnen volwaardige contracten aangeboden worden met meer carrièremogelijkheden, de werkdruk wordt verdeeld en een gedeelde verantwoordelijkheid voor kinderen is goed voor de professional en voor het kind. Op organisatieniveau ontstaat veel meer flexibiliteit om tekorten op te vangen en de sectoren worden aantrekkelijker voor werknemers.

Ervaring opgedaan

In integrale kindcentra en op brede scholen⁷ is veel ervaring opgedaan in de samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang enerzijds, en jeugdzorg (waaronder jeugdhulp), jeugdgezondheidszorg, welzijn, sport, cultuur en bibliotheken anderzijds, in de vorm van een breed en rijk aanbod onder en na schooltijd. Juist brede scholen en kindcentra zijn daardoor een kansrijke plaats om een rijke schooldag tot bloei te laten komen. Ga niet uit van een blauwdruk bij de rijke schooldag maar kijk wat kinderen, ouders en teams nodig hebben en bouw voort op dat wat er al is⁸. Richt het stelsel zo in dat duurzaamheid geborgd is en volgende stappen mogelijk blijven, zoals het toegankelijk maken van kinderopvang voor alle kinderen.

→ Aanbevelingen voor de rijksoverheid en gemeenten

1. Definieer het begrip rijke schooldag

Wij zien een rijke schooldag als een inspirerende omgeving voor kinderen, waarin het leren van basisvaardigheden waaronder taal, rekenen e.d. wordt gecombineerd met een aanbod gericht op techniek, natuur, cultuur, sport, gezondheid en huiswerkbegeleiding. Een dag met een gevarieerde combinatie van curriculaire en extra-curriculaire activiteiten waarin persoonlijke vorming en burgerschapsvorming een rode draad vormen. Zorg voor een stevige basis van onderwijs en kinderopvang en laat hen gezamenlijk plannen maken. Beperk de rijke schooldag niet tot het reguliere onderwijs, maar betrek hier ook het speciaal (basis) onderwijs bij.

2. Maak werk van samenwerking

Het coalitieakkoord zet in op “versterken van de relatie tussen opvang en onderwijs”. Onderwijspedagoog Gert Biesta onderscheidt drie functies van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.⁹ School en kinderopvang kunnen door samen op te trekken van nog grotere waarde zijn waar het deze drie dimensies betreft. Stimuleer en faciliteer samenwerking en borg de duurzaamheid van die samenwerking. Ministeries SZW, OCW en VWS: trek samen op. Gemeenten: werk aan integraliteit in het beleid voor de jeugd, neem de regie en zoek een actieve verbinding tussen onderwijs, bso, jeugdzorg, jeugdgezondheidszorg en alle andere partijen met relevante expertises.¹⁰

3. Sta voor alle kinderen

Zoek naar mogelijkheden om álle kinderen (betaalbare) toegang tot buitenschoolse activiteiten te geven¹¹ en laat dat de basis vormen voor de rijke schooldag. Voorkom dat in wijken met midden- en hoge inkomens de mooiste dagarrangementen en kindcentra worden gerealiseerd (daar kunnen immers alle kinderen naar de bso) en dat deze voorzieningen niet gerealiseerd kunnen worden in kwetsbare wijken (dat budget is veel beperkter). Zorg dat gemeenten in staat worden gesteld kinderen die buiten de boot vallen¹² financieel tegemoet te komen, zodat alle kinderen een rijke schooldag kunnen krijgen.

4. Geen parallelle systemen

Werk de regeling voor de rijke schooldag zo uit dat scholen en kinderopvang maximaal in kunnen zetten op het realiseren van een dagprogramma voor álle kinderen uit de groep. Maak het mogelijk dat scholen en kinderopvangorganisaties de middelen voor de rijke schooldag en de middelen voor activiteiten op de bso kunnen bundelen. Maak de regelgeving zo dat het makkelijk wordt om schooltijd, bso-tijd en ‘rijke schooldagtijd’ te mengen zodat er één aanbod kan komen voor een rijk dagarrangement voor alle kinderen uit een klas, groep of een domein.

5. Maak een integrale dag mogelijk

Onderwijs en kinderopvang zijn nu nog twee verschillende werelden (wet- en regelgeving, financiering): breng die werelden dicht bij elkaar¹³. Maak het als overheid mogelijk om onderwijs- en kinderopvangtijd (ontwikkeltijd) over de dag en over het jaar (52

weken) te mengen. Het personeel uit de sectoren kan zo makkelijker gedurende de dag samenwerken en kinderen stabiliteit bieden. Dat leidt tot innovatie van het aanbod, maatwerk voor kinderen en het opheffen van de strakke scheiding tussen binnen- en buitenschools leren¹⁴.

6. Denk breed

Neem ook aanpalende ontwikkelingen mee bij de inrichting van de rijke schooldag, zoals de gezonde generatie (preventieakkoord), armoede, bewegingsarmoede en sport, preventie, obesitas, laaggeletterdheid, democratisch burgerschap, cultuureducatie etc.

7. Anticipeer op een toename van de vraag

Het regeerakkoord maakt kinderopvang vanaf 2025 nagenoeg gratis voor kinderen van werkende ouders. Dat zal tot een stijging van de vraag van ouders naar met name bso leiden. Het huidige artikel 45 van de Wet primair onderwijs legt scholen een resultaatsverplichting op voor de bso. Geef scholen en kinderopvang hiertoe dan ook de noodzakelijke instrumenten. Denk als gemeente na over wat de vorming van kindcentra en de groei van de buitenschoolse activiteiten (door de rijke schooldagmiddelen en bijna gratis bso) voor impact hebben op onder meer de vraag naar (integrale) huisvesting (IHP). Maak als lokale overheid ook afspraken over samenwerking en over de toegankelijkheid en de betaalbaarheid voor alle ouders.

8. Zorg voor monitoring

Bovenstaande vereist dat het kabinet zicht heeft op de ontwikkelingen in de samenwerking tussen onderwijs en kinderopvang. Daartoe zijn in 2016 en 2019 onderzoeken uitgevoerd door Oberon¹⁵. Het is raadzaam dit onderzoek te herhalen, zeker in het licht van de nieuwe dynamiek die het coalitieakkoord teweeg gaat brengen. Stimuleer dat de resultaten en opbrengsten van de integrale rijke schooldag gemeten worden, niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief op onderdelen als welbevinden van kinderen.

9. Bereid alle betrokkenen voor op de rijke schooldag

Het kabinet is, met alle betrokken partijen, bezig met de uitwerking van de rijke schooldag en het nieuwe stelsel voor kinderopvang: dat kost uiteraard tijd. Benut in de tussentijd huidige financiële mogelijkheden creatief en zet zoveel mogelijk middelen in ter voorbereiding op deze rijke schooldag, zoals bijvoorbeeld de NPO-middelen voor scholen en gemeenten, naast bestaande achterstandsmiddelen. Werk alvast vooruit zodat de middelen die vrijkomen vanuit het coalitieakkoord zinvol besteed gaan worden en er continuïteit is voor kinderen.

10. Maak beleid, regelingen en mogelijkheden voor maatwerk

Met als uitgangspunten de ontwikkeling van kinderen en de uitvoerbaarheid in de praktijk. Faciliteer het delen van kennis en 'good practices' en het uitwisselen van ervaringen.

→ Aanbevelingen voor de praktijk

1. De school kan het niet alleen

School en kinderopvang (bso) voelen zich samen met andere partijen verantwoordelijk voor de rijke schooldag. Zoek elkaar op. Juist de expertise van alle werksoorten verrijkt de ontwikkeling van kinderen. Organiseer een team waar leerkrachten, onderwijsassistenten, pedagogisch medewerkers, zorgprofessionals, vakdocenten en andere experts gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor een groep kinderen en verbind hun expertises¹⁶. Werk samen met verenigingen, bibliotheken, musea e.d. en integreer huiswerkbegeleiding en bijles in het reguliere aanbod voor alle kinderen die dat nodig hebben.

2. Bestuurders: geef het goede voorbeeld

Formuleer een gezamenlijke visie, zorg voor inspiratie en stimuleer samenwerking en inhoudelijke vernieuwing. Maak goede bestuurlijke afspraken, zodat de samenwerking op de werkvloer volop geïntensiveerd kan worden.

3. Werk interprofessioneel

Kinderen hebben alle expertises nodig: van school, van de bso¹⁷ en van andere experts. Maak bredere banen mogelijk en zorg voor doorgroeimogelijkheden en combinatiebanen¹⁸. Zo kunnen er inhoudelijk aantrekkelijker banen aangeboden worden met grotere contracten. Deze banen zorgen voor bekende gezichten en continuïteit voor kinderen.

4. Versterk samen de arbeidsmarkt

Primair en voortgezet onderwijs en kinderopvang werken aan een gezamenlijke arbeidsmarktagenda. Ook sectoren als sport en cultuur zijn relevante partners om deze agenda robuust in te vullen. Laat de sociale partners samen optrekken en bezien waar de collectieve arbeidsovereenkomsten (cao) dichter naar elkaar toe gebracht kunnen worden en waar de professionals elkaar aan kunnen vullen.

5. Doorgaande lijnen voor kinderen van nul tot achttien jaar

Werk aan doorgaande ontwikkelijnen en zorg voor vloeiende overgangen door de jaren heen (zoals van het kinderdagverblijf of de voorschool naar groep 1 of van de basisschool naar het voortgezet onderwijs) en zorg voor doorgaande lijnen op de dag zelf (school, bso en sport en cultuur, bijvoorbeeld).

6. Aandacht voor kind nabij zorg (ondersteuning)

Een rijke schooldag biedt ook ruimte om op organische wijze kind nabij zorg te organiseren: dichtbij ouders en kinderen. Betrek ook partners als jeugdzorg (waaronder jeugdhulp) en jeugdgezondheidszorg bij de uitwerking van de rijke schooldag (passend onderwijs en passende kinderopvang en de ambitie van meer nadruk op preventie).

7. Sta stil bij het hoe

Doordenk ook het hoe, de organisatorische gevolgen van een rijke schooldag, bijvoorbeeld op het gebied van de schooltijden, integrale financiële verantwoording, toezicht enz. Als meer kinderen naar de bso gaan én kinderen via de rijke schooldag middelen ook toegang krijgen tot buitenschoolse activiteiten is het vele malen makkelijker om onderwijs- en ontwikkeltijd over de dag en het jaar te mengen en zo kinderen een gevarieerd leertraject te bieden. Hoe organiseer je zo'n rijke schooldag met keuzemogelijkheden die passen bij de talenten van kinderen en de opvoeding van ouders?¹⁹

8. Verbind

Als de rijke schooldag toegankelijk is voor álle kinderen, kunnen kindcentra verder uitgroeien tot communities in de wijk. Betrek partijen uit de wijk bij het kindcentrum en versterk zo de sociale cohesie en het democratisch burgerschap.

9. Kijk naar bredere samenwerking in de wijk

Naast hun tijd in het kindcentrum is het van belang dat kinderen ook levenservaring opdoen in andere verbanden. Stimuleer vanuit het kindcentrum samenwerking met sportverenigingen, cultuureducatie en andere buurtactiviteiten.

10. Samen met ouders en kinderen

En natuurlijk, het belangrijkste, ontwikkel en vul de dag samen met ouders²⁰ en kinderen²¹.

→ Het Platform Kindcentra

Het Platform Kindcentra is ontstaan in 2015. De leden van het platform hebben zich verenigd vanuit de onderstaande gedachte:

De tijd in Nederland is rijp om een stap vooruit te zetten in de samenhang van voorzieningen voor de ontwikkeling van jonge kinderen van nul tot en met twaalf jaar. Daarom heeft een aantal partijen besloten de volgende verklaring te onderschrijven.

De partijen streven naar een aanpassing van de huidige wetgeving zodat: Alle kinderen recht krijgen op een minimaal aantal uren toegang tot een voorziening voor kinderopvang; Het mogelijk wordt kindcentra te vormen waar, vanuit één organisatie, primair onderwijs en kinderopvang kan worden aangeboden. Deze mogelijkheid wordt als optie toegevoegd aan de bestaande voorzieningen van onderwijs, kinderopvang en peuterspeelzalen.

Partijen verklaren dat zij zich, elk vanuit hun eigen beïnvloedings sfeer, in zullen spannen om kindcentra zodanig op de politieke agenda te zetten dat het toegangsrecht en kindcentra een wettelijk kader krijgen.

Werknemersorganisaties

Sectororganisaties

Ouderorganisaties

Overige organisaties

Deelnemers aan het platformoverleg

→ Noten

¹ In de publicatie Dagarrangementen in de brede school wordt het begrip dagarrangementen als volgt gedefinieerd: "een dagarrangement is een samenhangend en doorlopend aanbod van onderwijs, kinderopvang en vrijetijdsvoorzieningen waar kinderen en ouders op basis van behoefte en eigen keuzes gebruik van kunnen maken". Op meerdere locaties worden nu al dagarrangementen aangeboden.

² WRR: [Naar een lerende economie](#).

³ BMK: [Manifest Veranker de unieke expertise van de kinderopvang](#).

⁴ [Curriculum.nu](#).

⁵ [NPO](#).

⁶ [Samen slimmer PO](#).

⁷ Etuconsult: [Verschijningsvormen van de brede school](#).

⁸ Maak daarbij gebruik van de ervaringen van de werkgroep Onderwijs en opvang in Andere Tijden, van de Taskforce Onderwijs en Opvang, van de Gezonde school, Steunpunt Passend Onderwijs, Landelijk Steunpunt Brede Scholen, en van alle kennis bij Pact voor Kindcentra en de leden van het Platform kindcentra.

⁹ G.J.J. Biesta, De school als toegang tot de wereld: Een pedagogische kijk op goed onderwijs. In R. Klarus & W. Wardekker (eds), Wat is goed onderwijs? Bijdragen uit de pedagogiek (pp. 15-35). Den Haag: Boom Lemma Uitgevers, 2011

¹⁰ PACT voor Kindcentra: [Handreiking voor gemeenten 'lokaal samenwerken aan kindvoorzieningen'](#).

¹¹ SER: [Kansrijke start voor alle kinderen](#).

¹² Hetzij omdat ze geen recht op kinderopvang hebben, hetzij omdat hun ouders de 5% ouderbijdrage voor de bso niet kunnen betalen.

¹³ PACT voor Kindcentra: [Kindcentra 2020 een realistisch perspectief](#).

¹⁴ LKCA: [Naar inclusieve leerecosystemen voor cultuureducatie](#).

¹⁵ Oberon: [Samenwerking in beeld](#).

¹⁶ PACT voor Kindcentra: [De leraar hoeft niet alles alleen te doen](#).

¹⁷ Paper prof. Dr. P. Leseman, t.b.v. het rondetafelgesprek met de commissie SZW van de Tweede Kamer d.d. 22 november 2018, [hier te vinden](#).

¹⁸ PACT voor Kindcentra: [Rol- en ontwikkelmodel kindcentra](#).

¹⁹ Vereniging IKOOK: [Ieder kind optimale ontwikkelkansen](#).

²⁰ PACT voor Kindcentra: [Ouderbetrokkenheid in kindcentra](#).

²¹ PACT voor Kindcentra: [De ideale dag op school](#).

Colofon

Dit is een uitgave van:

HETKINDEROPVANGFONDS

Tekst & uitgave: Het Kinderopvangfonds

Creatie: O₂ Communicatie

April 2023

45